

France Škerl
ZNANSTVENI INSTITUT

Narodnoosvobodilno gibanje na Slovenskem je v svoje vrste pritegnilo tudi slovenske kulturne delavce. Mnogi so se mu pridružili že leta 1941 in potem vsa leta v njem aktivno sodelovali. Prvo jedro v Osvobodilni fronti so dali tisti, ki so že pred vojno širili in uveljavljali napredne poglede na družbo, politiko in kulturo. Svoje misli so pred vojno objavljali predvsem v revijah Književnost, Sodobnost, Ljubljanski Zvon in Dejanje. V njih so izražali ideje, ki so se kasneje uveljavljale v velikem osvobodilnem boju.

Ob ustanovitvi Osvobodilne fronte oziroma v njeni prvi fazi Proti-imperialistične fronte so kulturni delavci izoblikovali celo svojo posebno skupino, ki je veljala za enega od stebrov osvobodilne organizacije.¹ Tvorci Osvobodilne fronte so s tem dali priznanje ustvarjalni slovenski kulturi. V nadaljnjem razvoju so se v osvobodilno akcijo slovenskega naroda vključevali vedno novi kulturni delavci. Kakorkoli je pa že njihovo število naraščalo med samim narodnoosvobodilnim bojem, je gotovo, da se je njihovo število najbolj povečalo po kapitulaciji Italije. Med tisoči, ki so v tistih dneh prišli v partizane iz Ljubljane, so imeli velik delež zopet kulturni delavci. Nedvomno je bil njihov odstotek v narodnoosvobodilnem gibanju na Slovenskem v splošnem večji kakor v katerikoli drugi pokrajini Jugoslavije. Odstotek je bil tolik, da je udaril v oči vsem, ki so iz drugih jugoslovanskih pokrajin prišli in

V arhivu Instituta za zgodovino delavskega gibanja je ohranjeno tudi skromno gradivo, ki obsega dopise, zapisnike sej, delovna poročila in referate članov ter sodelavcev partizanskega Znanstvenega instituta. Vendar ni zbrano na enem mestu. Dopisi in priporočila, ki jih je institut pošiljal predsedstvu SNOS, so ohranjeni v sklopu arhivalij predsedstva SNOS (fasc. 457) oziroma njegovih odsekov, v našem primeru predvsem odseka za prosveto (fasc. 453). Največji del gradiva pa je zbran v fasciklu, ki v celoti obsega gradivo Znanstvenega instituta (fasc. 499). Elaborati članov kolegija in sodelavcev so zbrani v posebnih fasciklih (457, 458, 517 in 518). Gradivo, ki osvetljuje čas po vojni, to je registratura Znanstvenega instituta za leta 1945—1948, to je od osvoboditve do razformiranja, se hrani v registraturi Muzeja ljudske revolucije, vendar je dokaj pomanjkljiva. Razen arhivskega gradiva sem za razpravo uporabil tudi nekaj tiskanih člankov o delu Znanstvenega instituta, lastne zapiske, ki so nastali ob delu v institutu, nekatera dejstva pa sem prikazal po spominih na svoje življenje v tem institutu.

¹ France Škerl, Politični tokovi v Osvobodilni fronti v prvem letu njenega razvoja, Zgodovinski časopis V/1951, str. 29.

opazovali slovensko osvobodilno gibanje neposredno v njegovi dejavnosti. Tako se je npr. Rodoljub Čolaković naravnost čudil temu dejstvu in ga blagroval glede na razmere v drugih jugoslovanskih pokrajinah. Tega dejstva se je zavedala tudi slovenska kontrarevolucija, kakor je mogoče povzeti iz pisma novomeškega prošta Karla Čerina domobranskemu komandantu podpolkovniku Dežmanu februarja 1944: »... To so možje in fantje, ki tvorijo že leta jedro domobranskih čet, ko je nasprotno vsa naša inteligenca šla v hribe, ter tam v hostah množila ne čet legijcev, ampak tiste, katerim kot izrazitim komunistom in partizanom velja ves ta srditi boj, ki divja sedaj po naših krajih...«²

Kulturni delavci so svoje sodelovanje v osvobodilni vojni večkrat tudi manifestirali. Tak primer je pokazal »Slovenski zbornik 1942«. V njem so sodelovali avtorji, na katere pozneje ponovno naletimo kot na izpovedovavce osvobodilnih idej in na borce v osvobodilnem boju. Npr. Mateja Bora, oba Kozaka, Borisa Kidriča, Edvarda Kocbeka, Borisa Zihlerla, Otona Župančiča, Josipa Vidmarja, Prežihovega Voranca, Lojzeta Udeta, Jožeta Zemljaka itd.³ Izraz posebne vrste dejavnosti kulturnih delavcev v partizanih je bilo delovanje partizanskega agit teatra na osvobojenem ozemlju na Dolenjskem poleti 1942. Med sodelavci je bil takrat tudi pesnik Ivan Rob.⁴

Novo življenje, polno razmaha in novih oblik, se je razvilo po kapitulaciji Italije, ko so prišli v partizane in na tedanje osvobojeno ozemlje na Dolenjskem tudi številni kulturni delavci iz Ljubljane. Začelo je prodirati spoznanje, da je z zlomom Italije nastopil čas, ko bo treba poskrbeti, da se v slovenskem življenju praktično uveljavijo nove smeri in organizira življenje na novih osnovah v vseh panogah, zlasti pa v gospodarskem življenju. In kakor se med partizanskimi borci nikoli ni izgubilo zanimanje za temeljna vprašanja slovenske prihodnosti, tako so tudi kulturni delavci spoznali čas, da bo treba bodoče smeri vseh vej slovenskega življenja oblikovati na temelju vsakdanje prakse in iz nje izvirajoče harmonične perspektive. Osvobojeno ozemlje po kapitulaciji Italije je nudilo za tako delo primerne zunanje pogoje.

Kot načrten usmerjevalec je kmalu po kapitulaciji Italije nastopil najvišji tedanji politični organ osvobodilnega gibanja, vrhovni plenum Osvobodilne fronte. Na seji 21. septembra 1943 na osvobojenem ozemlju je sklenil na predlog Borisa Kidriča, da se skličejo konference oficirjev, kulturnih delavcev, inženirjev, pravnikov, Protifašistične ženske zveze, Zveze slovenske mladine in šolnikov. Vse konference so po predlogu imele namen manifestirati privrženost posameznih poklicev stvari osvobodilnega gibanja in jih v čim večji meri vključiti v narodnoosvobodilni boj. Vrhovni plenum OF je tedaj tudi sklenil, kdo naj kak kongres za navedene stroke tudi pripravi.^{4a}

² Pismo v arhivu IZDG; kurziv F. Š.

³ Slovenski zbornik 1942 in njegov ponatis v letu 1945.

⁴ Viktor Smolej, Zapiski in opombe, 5. Agit teater 1942, Jezik in slovstvo 1961 62, št. 3, str. 91.

^{4a} Zapisnik XIII. seje vrhovnega plenuma OF z dne 21. IX. 1943. F. 432/1 v arhivu IZDG.

Nove okoliščine so pravzaprav prvi izkoristili pravniki v dneh 10. in 11. oktobra 1943. Organizirali so prvi zbor slovenskih pravnikov na osvobojenem ozemlju v Metliki. Udeležilo se ga je 85 pravnikov, ki so sodelovali v Osvobodilni fronti na osvobojenem ozemlju, 35 pa je bilo opravičenih, ker se zaradi oddaljenosti ali neodločljivega dela zbora niso mogli udeležiti.⁶ Na zboru so obravnavali aktualne pravne probleme v luči narodnoosvobodilnega boja.⁶

Svoje kongrese so imeli tudi oficirji. Protifašistična ženska zveza v Dobrniču in Zveza slovenske mladine v Kočevski Reki. Nove okoliščine so izkoristili na poseben način tudi zdravniki, čeprav na seji vrhovnega plenuma OF dne 21. septembra o njih niso govorili. Zdravniki so se odločili za izdajanje zdravstvene revije. V njej so manifestirali svojo strokovno pomoč narodnoosvobodilnemu gibanju. Imenovali so jo »Partizanski zdravstveni vestnik«. Prva številka je izšla šele januarja 1944. Do septembra 1944 je izšlo osem števil. Zadnja, to je številka 9-10, je izšla v aprilu 1945. Vse je uredil dr. Bogomir Magajna. Glavni namen vestnika je bil, dvigniti strokovni, splošni in organizacijski nivo partizanske sanitete.⁷ Dejansko so vse številke kazale tendenco po poglobitvi strokovnega dela. Revija partizanskih zdravnikov je bila dostojna predhodnica današnje zdravstvene revije »Zdravstveni vestnik«.

Za našo razpravo je bil pa najpomembnejša manifestacija slovenskih kulturnih delavcev njihov kongres v Semiču. Na temelju sklepa vrhovnega plenuma OF z dne 21. septembra 1943 so o njem razpravljali na seji IOOF dne 17. oktobra 1943. Sklenili so, naj bi bil v roku 14 dni. Organizirali naj bi ga Saša (Josip Vidmar), Pavle (Edvard Kochek) in Šnuderl (dr. Makso Šnuderl).^{7a} Toda s tem datumom ni bilo nič. Preprečila ga je nemška ofenziva proti osvobojenemu ozemlju na Dolenjskem, potem pa še odhod organizatorjev na drugo zasedanje AVNOJ v Jajce. Čas za realizacijo se je približal šele po vrnitvi »avnojcev« v Slovenijo. Na seji 29. decembra 1943 je razpravljalo o kongresu kulturnih delavcev IOOF in znova sklenilo, da se kongres pripravi. Organizacijo tehničnih priprav so naložili dr. Marjanu Breclju, referate pa naj bi imela Josip Vidmar in Božidar Jakac. Dr. Marjan Breclj je v kratkem vse potrebne priprave opravil in kongres kulturnih delavcev je potem bil v Semiču v dneh 4. in 5. januarja 1944.⁸

⁶ Spomenica o prvem zboru slovenskih pravnikov na osvobojenem ozemlju, dne 10. in 11. oktobra 1943, izdal resolucijski odbor prvega zbora slovenskih pravnikov na osvobojenem ozemlju 1944, str. 5.

⁷ Taki problemi so bili: dr. Lado Vavpetič, Slovenski pravniki in naša doba; Lojze Ude, Aktualna poglavja iz mednarodnega prava; dr. Darko Černež, Državnopravni značaj našega osvobodilnega gibanja; dr. Makso Šnuderl, Graditev slovenske narodne oblasti; Josip Rus, O demokratičnem sodstvu; Zoran Polič, Razvoj sodstva v osvobodilni borbi in vloga pravnikov; dr. Vito Kraigher, Borba proti izdajalski peti koloni in njene pravne oblike. Glej Spomenico o prvem zboru slovenskih pravnikov.

^{7a} Partizanski zdravstveni vestnik 1944, št. 1, str. 1.

^{8a} F. 432/I, v arhivu IZDG.

⁸ Slovenski poročevalec 13. januarja 1944, št. 2, članek I, kongres slovenskih kulturnih delavcev na osvobojenem ozemlju.

Kongres v Semiču je bil na poseben način pomemben za ustanovitev Znanstvenega instituta. Ker je bilo na kongresu zbranih mnogo kulturnih delavcev, ki so bili sicer po svojih delovnih obveznostih močno raztreseni, je to dejstvo omogočilo potrebne poprejšnje razgovore o ustanovitvi Znanstvenega instituta po zamisli, ki jo je prvi zasnoval Boris Kidrič. Dan po kongresu je bil sestanek v Srednji vasi, kjer so se že dogovorili o vsem potrebnem za ustanovitev Znanstvenega instituta. Nekaj dni nato je izvršni odbor Osvobodilne fronte ustanovil Znanstveni institut s svojim odlokom, ki nosi datum 12. januarja 1944, objavljen pa je bil v Slovenskem poročevalcu z datumom 13. januarja 1944.

ODLOK

o osnovanju Znanstvenega instituta pri IOOF

1. Osnuje se Znanstveni institut pri Izvršnem odboru Osvobodilne fronte slovenskega naroda z nalogo, da pripravlja znanstveni material in znanstvene izsledke, ki jih potrebuje narodno-osvobodilna borba v sedanosti ter pri obnovitvenem delu po osvoboditvi, kakor tudi, da po znanstveni poti posreduje izkušnje narodno-osvobodilne borbe znanosti sami.

2. Vodstvo pri Znanstvenem institutu pri Izvršnem odboru tvorijo: direktor, namestnik direktorja in 5 do 15 članov kolegija.

3. Vodstvo Znanstvenega instituta postavlja Izvršni odbor Osvobodilne fronte slovenskega naroda. Organizacija Znanstvenega instituta in njegovega dela je poverjena vodstvu Znanstvenega instituta in jo vodstvo izvaja v soglasju IOOF.

4. Za direktorja Znanstvenega instituta nastavlja IOOF dr. Frana Zwitter, univerzitetnega profesorja, za namestnika direktorja Borisa Zihorla, za člane kolegija dr. ing. Avčina Frana, dr. Cerneja Darka, Krašovca Staneta, Knivica Vladimirja, dr. Logarja Ceneta, primarija polkovnika dr. Lunačka Pavla, dr. ing. Serneca Dušana, prof. Zemljaka Jožeta in Umeta Lojzeta.

5. Odlok stopi takoj v veljavo.

Dne 12. januarja 1944.

ZA IOOF

Predsednik IOOF:

Josip Vidmar, l. r.

Sekretar IOOF:

Boris Kidrič, l. r.

Znanstveni institut je bil spočetka podrejen izvršnemu odboru Osvobodilne fronte, po zasedanju Slovenskega narodnega osvobodilnega sveta, ki je bilo v Črnomlju 19. in 20. februarja 1944, pa so ustanoviteljsko pravico prenesli na predsedstvo SNOS, tako da se je potem imenoval Znanstveni institut pri predsedstvu SNOS.⁹ Z ustanovitvijo tega instituta je bila ustvarjena prva znanstvena organizacija v partizanski Sloveniji in Jugoslaviji sploh.

Znanstveni institut ni bil slučajna tvorba narodnoosvobodilnega gibanja. Zrasel je iz določenih pogojev, ki so na Slovenskem bili najugodnejši. Razen potreb, ki so se zaradi približajočega se konca vojne

⁹ Fran Zwitter, Naš Znanstveni institut, Slovenski zbornik 1945, str. 316. Ustanovitveni odlok je objavil Slovenski poročevalec 13. I. 1944.

kazale vedno močnejše, je njegov nastanek zlasti omogočilo visoko število kulturnih delavcev v slovenskem narodnoosvobodilnem gibanju. Videli smo, kako so večkrat in ob raznih prilikah manifestirali svoje sodelovanje v NOB že pred ustanovitvijo Znanstvenega instituta. Znanstveni institut je bil tako le ena od oblik za delovanje kulturnih delavcev v NOB, pa čeprav so njegove naloge v okviru osvobodilnega boja imele poseben značaj, ki so ga narekovale potrebe časa in NOB.

Ustanovitveni odlok IOOF je začrtal institutu zelo široko pot razvoja in aktivnosti. V odloku nas pa mora takoj v začetku zanimati dvojje: institutove naloge in institutova struktura. V prvem primeru je odlok določil, da institut »pripravlja znanstveni material in znanstvene izsledke, ki jih potrebuje narodnoosvobodilna borba v sedanjosti ter pri obnovitvenem delu po osvoboditvi, kakor tudi, da po znanstveni poti posreduje izkušnje narodnoosvobodilne borbe znanosti sami«. Naloga je bila torej začrtana zelo široko, tako široko, da je mogla v svoj okvir pritegniti vse stroke, vse poklice, vse tiste kulturne delavce, ki so v osvobodilnem boju sodelovali tudi s peresom. Da je bilo res tako, je pokazala njegova druga značilnost, njegova struktura, pravzaprav njegov personalni sestav. Po ustanovitvenem odloku so vodstvo instituta tvorili direktor, namestnik direktorja in 5 do 15 članov kolegija. Vodstvo je bilo torej kolektivno. Po odloku ga je postavljala IOOF oziroma pozneje predsedstvo SNOS. Temu vodstvu je bila pa poverjena nadaljnja organizacija instituta in njegovega dela, vendar vse po soglasju z ustanoviteljem.

Za prvega direktorja Znanstvenega instituta je bil postavljen dr. Fran Zwitter, za namestnika direktorja Boris Ziherl, za prve člane znanstvenega kolegija pa tovariši, ki jih navaja 4. čl. ustanovitvenega odloka¹⁰. Imena prvih članov znanstvenega kolegija nam kažejo po podatkih iz drugih virov, ki jih tu ne bom navajal, da so njegovi ljudje delali na različnih področjih. Med njimi so bili zdravniki, pravniki, inženirji, ekonomisti, profesorji. Na sami bazi Znanstvenega instituta je takoj po ustanovitvi in pozneje živelo le nekaj njegovih članov. Povečini so pa živeli ločeno od baze, tam, kjer je zahtevalo njihovo strokovno delo. Zdravniki npr. v bolnišnicah.

Baza Znanstvenega instituta je bila približno eno leto v roških gozdovih. Spočetka je bila na jugozahodnem robu Roga nad Kolpo in imela šifro 13-23. Ob koncu maja 1944 se je pa institut preselil na severovzhodno pobočje Roga nad Poljansko dolino, na bazo, ki je imela številko 80 in so bili na njej nameščeni tedanji odseki predsedstva SNOS. Na bazi 80 je Znanstveni institut ostal do konca leta 1944, ko se je prav zadnje dni decembra preselil v Crnomelj v hišo na cesti, ki pelje iz mesta na železniško postajo. Tu je ostal do velike selitve ob koncu vojne, ko se je z drugimi organi vred preselil prek Hrvaške in Primorske (Ajdovščina—Vipava) v Ljubljano.

Bivanje Znanstvenega instituta v roških gozdovih je vplivalo na njegovo delo. Živel je v leseni baraki, v kateri niso bili taki pogoji

¹⁰ Glej ustanovitveni odlok.

za delo kakor npr. v Ljubljani. Tu ni bilo laboratorijev, velikih bibliotek in arhivov. Ljudje so razvijali svoje delo na temelju znanja, ki so si ga pridobili že prej. Kljub temu pa, da so živeli in delali v skromnih razmerah, so vendar opravili delo, ki je koristilo narodnoosvobodilnemu boju.

Za razvoj dejavnosti Znanstvenega instituta je bila od vsega začetka zelo važna sestava institutovega kolegija. Za presojo aktivnosti služijo zapisniki o sejah institutovega kolegija in elaborati članov kolegija.

Zapisniki o sejah so skromni po številu. Ohranjeni so za šest sej, ki so bile 26. januarja 1944 na bazi 13-23, 7. februarja 1944, verjetno na bazi 13-23, vendar zapisano ni, 22. februarja 1944 v Črnomlju, 20. marca 1944 v Semiču, 1. maja 1944 v Črnomlju in 30. junija 1944 v Semiču. Razen teh sej je bila še posebna seja 20. marca 1944 v Semiču, ki se je je udeležilo po delovnem poročilu Znanstvenega instituta z dne 25. aprila 1944 19 tovarišev in tovarišic. Med udeleženci so bili torej tudi nečlani in sodelavci instituta. Na seji so namreč razpravljali o problemih slovenskih narodnih meja in je institut pritegnil k debati še več drugih interesentov izven instituta. S tem da so bile seje zaradi lažje udeležbe čim večjega števila članov kolegija povečini daleč od domače institutove baze, potrjujejo tudi zapisniki izredno razpršenost članov kolegija. Tako razpršenost pa potrjuje tudi udeležba na sejah, ki nikakor ni mogla zajeti vseh članov. Na prvi seji jih je bilo le sedem, na drugi osem, na tretji devet, na četrti šest, na peti pet, na šesti sedem. Razen članov kolegija so se sej večkrat udeležili tudi nekateri dopisni člani in sodelavci, nekajkrat pa tudi posebni povabljeni. Npr. Rodoljub Čolaković, Todor Vujasinović in Edvard Kardelj.¹¹ V celoti manjkajo zapisniki o sejah kolegija v drugi polovici 1944, ker teh sej takrat ni bilo. Institutovo delo so opravljali posamezni funkcionarji, za strokovno delo pa so referenti sklicovali potrebne strokovne sestanke.¹² Zapisniki se znova pojavijo v letu 1945. Vendar kažejo tedaj drugačno podobo. Ne govorijo več o sejah članov kolegija, temveč o sejah, na katerih so razpravljali o čisto določenih problemih, ki jih je želel institut rešiti.¹³ Diskusijo o znanstvenih problemih, ki naj bi zanimali kolegij kot celoto, prikazujejo tako le prvi zapisniki, to je v prvi polovici leta 1944.

Takoj v začetku je treba povedati, da je duša vsega dela v Znanstvenem institutu bil njegov direktor dr. Fran Zwitter. On je osebno ustvarjal program institutovega dela, koordiniral delo vseh, zraven pa sam bistveno sodeloval pri reševanju problemov, zlasti pri študiranju obmejnih problemov slovenskega naroda.

O konkretnem delovnem programu so člani kolegija razpravljali že na prvi seji 26. januarja 1944, čeprav zapisnik ne daje popolne slike diskusije. Kakor je pokazala debata o zbiranju gradiva o okupatorskih režimih v Sloveniji, naj bi se delo instituta razvijalo predvsem

¹¹ Glej zvezek Sejni zapisnik, fasc. 499 v Arhivu IZDG.

¹² Poročilo Znanstvenega instituta o delu za julij-december 1944, fasc. 499 in 354, IV.

¹³ Arhiv IZDG, fasc. 409.

v načelnem osvetljevanju posameznih problemov.¹⁴ Ob obisku R. Čolakovića in T. Vujasinovića na bazi dne 7. februarja 1944 je direktor instituta obrazložil institutovo delo tako, da člani kolegija ne bodo reševali samo teoretičnih nalog, temveč tudi praktične. Rezultati bodo delno namenjeni javnosti prek publikacij, delno pa le političnemu in vojaškemu vodstvu.¹⁵

Problem organizacije institutovega dela se je močneje pojavil na 3. seji kolegija dne 22. februarja 1944. Zamišljali so si ga tako, da bi bilo razdeljeno po sekcijah. Toda tedaj za tak delovni razmah še niso imeli dovolj delavcev. Odložili so se le za referate o posameznih strokah. Po prvem načrtu so bili naslednji:

1. Zgodovinsko-geografski. V njegovem okviru so diskutirali o problemih slovenskih meja. Referat je vodil dr. Fran Zwitter.

2. Pravni referat. Vodila sta ga Lojze Ude in dr. Darko Černej. V njegovem okviru so razpravljali o državnopravnih problemih Slovenije in Jugoslavije v zvezi z načelom samoodločbe slehernega naroda do odcepitve ali priključitve. Na razpravo je prišla tudi eventualna priključitev Jugoslavije k Sovjetski zvezi. Tedaj pa je Edvard Kardelj, ki se je te seje udeležil, izrazil mnenje, da kaka direktna priključitev Jugoslavije Sovjetski zvezi ni aktualno vprašanje. Glede ugotavljanja vojnih zločinov in vojne škode v okviru tega referata so pa ponovno ugotovili, naj bi se institut bavil s pravnimi osnovami tega vprašanja, ne pa z ugotavljanjem posameznih primerov.

3. Medicinski referat. Vodil ga je dr. Pavel Lunaček, ki se je bavil z vprašanjem sanitetnih kadrov in ustanov ter sanitetne in socialne zakonodaje.

4. Tehnično-gospodarski referat. Vodil ga je dr. France Avčin. Bavil se je predvsem z vprašanjem znanstvene pomoči narodnoosvobodilnemu boju ter z vprašanjem obnove po vojni.¹⁶

5. Prosvetni referat. Vodila sta ga Boris Zihelr in Jože Zemljak. Referat je proučeval predvsem vprašanja reorganizacije šolstva in prosvete.¹⁷

Delo znanstvenega instituta ni bilo omejeno samo na člane kolegija. Njihovo število je po ustanovitvenem odloku bilo sicer omejeno, toda institut je kmalu uvidel, da samo s tistimi člani, ki jih je imel v kolegiju, ne bo mogel razvijati svojega dela na široko. Zato je izkoristil 3. člen ustanovitvenega odloka, po katerem je bila organizacija Znanstvenega instituta in njegovega dela poverjena institutu samemu. Direktor instituta je to možnost razložil tako, da ima ustanovitelj pravico imenovati nove člane kolegija, institut pa ima pravico imenovati dopisne člane in sodelavce. Kolegij je potem razložil, kdo more biti dopisni član, kdo pa sodelavec. Po tej razlagi naj bi bil dopisni član tisti, ki bi prispeval z znanstvenim delom, sodelavec pa tisti, ki bi zbiral knjige in arhivalije

¹⁴ Sejni zapisnik, seja 26. I. 1944.

¹⁵ Sejni zapisnik, seja 7. II. 1944.

¹⁶ Sejni zapisnik, seja 22. II. 1944.

¹⁷ Poročilo predsedstvu SNOS z dne 10. IV. 1944, fasc. 499.

ter informacije za institut. Pri dopisnih članih naj bi se ozirali na potrebe posameznih strok in znanstveno kvalifikacijo, glede sodelavcev pa bi bilo najbolje, da bi jih imeli po vseh okrožjih, da bi zbirali za institut knjige, imeli pregled o knjižnicah in arhivalijah ter načinu hranjenja, zbirali podatke o okupatorskih režimih itd. Vso zamisel naj bi institut izvedel v soglasju z ustanoviteljem. Kolegij sam je na tej seji izbral za dopisne člane: Jožeta Lampreta, verskega referenta XIV. divizije, za cerkveno pravo in teorijo gospodarstva; dr. Stanka Peterina, instruktorja vojaškega sodišča, za državno pravo; dr. Lada Vavpetiča, člana vrhovnega plenuma, za gospodarstvo in pravno filozofijo; inž. Svetka Lapajnet, predavatelja na pionirskem kurzu v Črnomlju, za gradbeno stroko; inž. Josipa Grudna, predavatelja na tankovskem kurzu v Črnomlju, za prometna vprašanja; inž. Ivana Klemenčiča v Metliki za gozdarstvo in inž. Dušana Lasiča za elektrotehniko.¹⁸ Sodelavec je tedaj postal prof. Janko Jarc.¹⁹ Kasneje so izbrali še nove dopisne člane, Lojzeta Dularja, dr. Draga Cvetka, Jožeta Rusa,²⁰ Marjana Ahčiča, dr. Bogdana Breclja, Toneta Ravnikarja, Andreja Župančiča, Frana Novaka, Rudolfa Obračunca.²¹ Za sodelavce so kasneje izbrali Boga Gerlanca za ribniško okrožje, Ceneta Kranjca za notranjsko okrožje itd.²² Na samem institutu je pa funkcijo sodelavca tedaj že vršil Jože Udovič.²³

Na seji članov kolegija dne 1. maja 1944 so razdelitev referatov na predlog dr. Černejca nekoliko spremenili. Predlog so sprejeli in potrdili L. Vavpetiča za referenta za državno-pravna vprašanja, L. Udetu za referenta za vprašanja okupatorskih režimov, vojnih zločinov in škode, L. Dularja za referenta za gospodarsko-tehnična vprašanja, P. Lunačka za zdravstvena vprašanja, B. Zihlerla pa za prosvetna vprašanja.²⁴ Toda na seji 30. junija 1944 so ponovno posegli v strukturo referatov. Na Vavpetičev predlog so referat za meje izločili iz njegovega referata, in ustanovili poseben referat za meje, ki ga je prevzel dr. Zwitter.²⁵

Zaradi fluktuacije institutovega personala pa tudi ta struktura institutovega dela in referentov ni bila stabilna. Prišlo je še do novih sprememb, ki jim je le delno mogoče slediti v sedanjem gradivu o Znanstvenem institutu. Na temeljno linijo institutovega dela pa niso dosti vplivale, ker so pač bile v glavnem podrejene ravno temu delu.

Strokovno delo se je razvijalo v okviru referatov. Na njem niso sodelovali samo člani kolegija, temveč tudi dopisni člani. V institutu so se zbirali elaborati vseh. Obdelovali so vsak iz svojih strokovnih vidikov probleme, ki naj bi olajšali v skladu s prvim členom ustano-

¹⁸ Sejni zapisnik, 20. III. 1944.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Sejni zapisnik, seja 1. V. 1944.

²¹ Sejni zapisnik, seja 1. VI. 1944.

²² Ibid in Poročilo o delu za maj-junij 1944.

²³ Ibid.

²⁴ Sejni zapisnik, seja 1. V. 1944.

²⁵ Sejni zapisnik, seja 1. VI. 1944.

vitvenega odloka narodnoosvobodilni boj v tedanjem času, prav tako pa naj bi podprli tudi obnovitveno delo po osvoboditvi. Ščasnoma se je teh referatov nabralo kar lepo število. Na začetku januarja 1945 je beležila zbirka rokopisnih elaboratov, predloženih institutu v letu 1944, že 85 števil. Največji del jih je nastal v drugi polovici tega leta, ker je v prvi polovici leta bilo samo 30 števil.²⁶

V znanstvenem institutu zbrani referati so bili v določenem smislu izraz »načrtovanja« slovenske bodočnosti. Vendar taki, kakor so bili oziroma nastali v takratnih okoliščinah, so se močno razlikovali od nekdanjega nagodetovskega načrtovanja leta 1941. V času nagodetovskih načrtnikov položaj še v ničemer ni bil razčiščen. Takrat je bil na mestu le brezkompromisni vojaški in politični boj z okupatorjem, čeprav je seveda res, da so bili partizanski borci že v začetku osvobodilnega boja živo zainteresirani na temeljnih vprašanjih slovenske bodočnosti. Toda zavedali so se reda, po katerem si morajo problemi slediti. V letu 1944 se je tehnična svetovnega dogajanja že prevesila v korist protihitlerjevske koalicije in narodnoosvobodilnega boja, pa je zato nastopil čas, da se jasneje določijo tudi smernice za razvoj po osvoboditvi.

V sklopu strokovnih oddelkov, ki so v Znanstvenem institutu pripravljali referate po prvi točki ustanovitvenega odloka, je vprašanje slovenskih meja vedno zavzemalo nadvse pomembno mesto, in to že od začetka. Ko so na seji 22. februarja 1944 govorili o sekcijah oziroma strokovnih referatih, po katerih naj bi se razvijalo institutovo delo, so postavili problem meja v okvir zgodovinsko-geografske stroke. Med prvimi elaborati, ki so bili izdelani v institutu, so bili ravno elaborati o bodočih slovenskih mejah, pri čemer so seveda mislili na politično upravne meje, ki naj bi jih imela Slovenija kot bodoča federalna enota zvezne Jugoslavije.

Temeljni elaborat o obmejni problematiki z naslovom »Problem bodočih slovenskih meja«, je napisal dr. Fran Zwitter. Lojze Dular je napisal k njemu koreferat z naslovom »Gospodarske pripombe k referatu o mejah«, ²⁷ nekoliko pozneje pa Lojze Ude »Nekaj načelnih pripomb k vprašanju o mejah« ter Ivo Pirkovič »Donesek k vprašanju Trsta«. ²⁸ Ze na seji 22. februarja 1944 so sklenili, naj bi dr. Marjan Brecej organiziral diskusijski sestanek, na katerem bi razpravljali o elaboratih o mejnih problemih. Na sestanek naj bi povabil razen članov kolegija še nekatere vodilne politične in vojaške osebnosti osvobodilnega gibanja. ²⁹

Diskusija o vseh elaboratih o bodočih slovenskih mejah je bila dejansko 20. marca 1944 v Semiču. Udeležilo se je po zapisniku o sestanku 17 oseb, po delovnem poročilu instituta za januar–april 1944 pa 19. Diskusija je bila zelo dolga, trajala je sedem ur. Problem slovenskih meja so osvetlili z različnih strani, s politične, gospodarske in stra-

²⁶ Poročilo o delu za julij-december 1944. Sezname rokopisov, izročeni h Znanstvenemu institutu, so v fasc. 499/V.

²⁷ Sejni zapisnik, seja 22. 11. 1944.

²⁸ Poročilo o delu za januar-april 1944.

²⁹ Sejni zapisnik, seja 22. 11. 1944.

teške, vsi pa so se skladali, da mora bodoče razmejevanje sloneti na etnografskem načelu. Razpravljali so tudi o odnosu do narodnih manjšin, kolikor bi ostale v okviru slovenskih upravnih meja.³⁰

Nadaljnje delo o mejnih problemih se je razvijalo po sugestijah razpravljanja v Semiču. Pri Znanstvenem institutu je bil pozneje na seji kolegija 30. junija 1944 ustanovljen poseben, pravzaprav samostojen referat za meje, njegovo vodstvo pa je prevzel dr. Fran Zwitter.³¹ Do konca leta 1944 je bilo v tem okviru izdelanih približno 20 elaboratov. Napisali so jih delno po sugestijah seje v Semiču, delno po poznejših dogovorih Jaka Avšič, Lavo Čermelj, Nograšek, Sienčnik, Šnuderl, Zwitter.³² Zlasti Zwitter sam je bil zelo aktiven na tem področju institutovega dela. Strokovni referat za meje je postajal vedno važnejši, čimbolj se je približeval konec vojne. Njegova velika pomembnost pa se je v polni meri pokazala po vojni.

Na tem mestu naj omenim debato na seji kolegija 30. junija 1944, ki je nastala zaradi vesti v zavezniških in sovražnih listih o nekakšni pogodbi med Titom in Badogliom ter o intervjuju poverjenika za zunanje zadeve v NKOJ J. Smodlakom z ameriškim novinarjem C. L. Sulzbergerjem 10. aprila 1944. Smodlakov intervju je izzval debato in mnenje, da ni bil docela v skladu z razpravljanjem na sestanku v Semiču.

Po navedenih vesteh je Smodlaka kot Titov odposlanec podpisal v italijanskem mestu Bariju s predsednikom italijanske vlade, Badogliom, pogodbo o vojaškem in političnem sodelovanju med Jugoslavijo in Italijo. V njej je Badoglio med drugim priznal NKOJ kot vlado Jugoslavije de facto. Italijanska vlada se je končno javno odpovedala vsem zahtevam po Dalmaciji vključno z Reko. Badoglio je privolil v principu na reko Sočo kot mejo teritorialnih zahtev obeh držav. Obe državi naj bi se po tej privolitvi odpovedali »strateškim« mejam. Vprašanje Trsta naj bi ostalo neodločeno do konca vojne. Bodoča italijansko-jugoslovanska meja bi po tej pogodbi bila določena šele po vojni na podlagi svobodnih plebiscitov obmejnega prebivalstva. V intervjuju glede pogodbe v Bariju je Smodlaka po časopisnih vesteh izjavil: Kar se tiče naših severnih meja, mislim, da vprašanje tistih Slovencev, ki so bili pod italijanskim gospodstvom, in celotnega vprašanja Istre ne bo tako težko rešiti po tej vojni, ker bodo gotovo obstajale mednarodne garancije za pravico manjšin. Mi bomo seveda garantirali pravice vseh manjšin na našem ozemlju. Meja med Jugoslavijo in Italijo mora biti določena v veliki meri na osnovi zdravih gospodarskih pravic. Privilegiji narodnih manjšin na obeh straneh meje morajo v celoti veljati na eni ali drugi strani.³³

V Znanstvenem institutu niso bili zadovoljni z navedenimi vestmi. Na seji kolegija dne 30. junija se je razvila daljša debata. Rezultat je bil sklep, da se obrnejo na predsedstvo SNOS s prošnjo, da izposluje

³⁰ Zapisnik o seji v Semiču 20. III. 1944, fasc. 499/I.

³¹ Sejni zapisnik, seja 30. VI. 1944.

³² Poročilo o delu za julij-december 1944.

³³ Prepisi iz inozemskih časopisov o intervjuju Smodlake in pogodbi Badogliom, fasc. 453/IV.

pojasnilo in eventualni dementi teh vesti.³⁴ Sporna zadeva je bila predvsem možnost plebiscita za posamezne dele slovenskega prebivalstva. Na sestanku v Semiču je bila namreč izrečena misel, da samoodločba (torej plebiscit v tem primeru, op. F. Š.) ne more veljati za posamezne dele Slovenije, temveč v vseh primerih le za celotni slovenski narod.³⁵

Aktualno vprašanje v delovanju Znanstvenega instituta je bilo raziskovanje okupatorjevih režimov. Tu sta se pokazali dve plati tega dela. Institutova naloga je bila ustvariti historično sliko okupatorskih režimov in ugotoviti njihov odnos do mednarodnega prava. Drugo nalogo, katere bistvo naj bi bilo ugotavljanje posameznih primerov okupatorskih zločinov in domačih pomagačev pri njih, pa naj bi opravljala »Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev«. Dejansko sta tudi dva člana Znanstvenega instituta, Lojze Ude in Ivo Pirkovič, sodelovala v tej komisiji. Prva naloga se je v institutu lepo razvijala, dokler je na njej delal Lojze Ude. Ko pa je kot predsednik »verske komisije« bolj razvil svoje delo v njej, je njegovo delo na okupatorskih režimih oslabilo. Težišče dela na okupatorskih režimih se je potem bolj uveljavilo v obliki ustvarjanja podrobne slike okupatorskih režimov, katere najboljši poznavavec je postal predsednik Komisije... dr. Makso Snuderl.³⁶

Pravniki so svoje delo začeli že pred ustanovitvijo Znanstvenega instituta, saj so, kakor smo videli, že oktobra 1943 imeli svoj zbor v Metliki. V Znanstvenem institutu so se bavili predvsem z vprašanji državnopravnega značaja osvobodilnega gibanja in vprašanja položaja Slovenije v bodoči zvezni Jugoslaviji. Na teh vprašanjih so delali Lojze Ude, dr. Darko Černež, dr. Peterin, dr. Vavpetič.³⁷ Ko pa se je ustanovila študijska komisija pri predsedstvu SNOS, se je težišče obravnavanja pravnih vprašanj, zlasti tistih, ki so se tikala vseh mogočih oblik uprave, prenesla na študijsko komisijo. Toda pri njenem delu je sodeloval tudi Znanstveni institut.³⁸

Institutovi sodelavci s področja zdravstva so svoje strokovne razprave pisali v prvi vrsti v Partizanskem zdravstvenem vestniku. V Znanstvenem institutu so pa sodelovali z elaborati, ki so razpravljali o perspektivi zdravstvenega razvoja, vendar do pravega razmaha v samem institutu med vojno niso prišli.³⁹

Elaborati tehnikov in gospodarstvenikov so najbolj posegli v trenutne koristi narodnoosvobodilnega boja, čeprav tudi perspektivnih obravnav niso zanemarjali. Tehniki so večkrat morali reševati važna vojaško-tehnična vprašanja. Dr. Avčin je npr. za glavni štab napisal spomenico »O rušenju elektrotehničnih objektov na celotnem slovenskem ozemlju«, Lojze Dular pa »O rušenju vojno važnih objektov na Koroškem, Štajerskem in v Avstriji«. O aktualnih potrebah slovenskega go-

³⁴ Sejni zapisnik, seja 30. VI. 1944.

³⁵ Zapisnik seje v Semiču, 20. III. 1944.

³⁶ Poročilo o delu Znanstvenega instituta.

³⁷ Poročilo o delu za januar-april 1944.

³⁸ Poročilo za julij-december 1944.

³⁹ Poročilo o delu Znanstvenega instituta.

spodarstva in o načrtih njegove obnove je zlasti mnogo pisal Lojze Dular. Razen njega pa so pisali še drugi. Npr. Ivo Pirkovič, Ivo Klemenčič in drugi.⁴⁰

V okviru prosvetnega referata so elaborati obravnavali predvsem vprašanja bodočega slovenskega visokega šolstva. Dr. Drago Cvetko je delal na muzikalno pedagoških problemih in se bavil z odnosom med narodnoosvobodilnim gibanjem in partizansko pesmijo.⁴¹

Ali so bili številni elaborati, ki so nastali v Znanstvenem institutu koristni, ali so kaj prispevali znanosti? Glede delovanja Znanstvenega instituta je treba vedeti, da ni imel nobenega namena postati kaka akademija ali univerza, temveč delati le po določilih ustanovitvenega odloka. Znanstveni institut je delal v okoliščinah, ki jih označujemo za partizanske, sredi svobodnih slovenskih gozdov, v skromnih razmerah, brez laboratorijev, brez velikih arhivov in brez obsežne domače in tuje znanstvene literature. Kljub temu pa je ob skromnih pripomočkih, ki si jih je ustvaril z dobro voljo in požrtvovalnostjo svojih članov in sodelavcev, izdelal številne elaborate, ki so večkrat sicer zasledovali le praktične koristi osvobodilnega boja, zraven pa vendarle dali tudi znanosti marsikakšna pomembna dognanja na vseh področjih delovanja. Resda ta spoznanja živijo bolj v spominih ljudi, ki so delovali v Znanstvenem institutu. Toda nekoč bo treba temeljiteje pregledati napisane elaborate z vidika takratnega dela, pa tudi z vidika prakse povojnega razvoja in njune medsebojne povezave. Takrat bo pomen elaboratov Znanstvenega instituta dokazan tudi za razvoj znanosti.

Znanstveni institut v svoji dejavnosti ni bil zaprt sam vase. V tesnih stikih je bil posebno s tistimi ustanovami, ki so delale na problemih, za katere je tudi sam kazal posebno zanimanje. Takih bližnjih organizacij je bilo več.

Prva bližnja organizacija je bila študijska komisija pri Predsedstvu SNOS, ki jo je ustanovilo predsedstvo SNOS na seji 19. avgusta 1944.⁴² Bavila se je z vprašanji, ki so se tikala organizacije uprave in sodstva v takratnem času, zraven tega pa tudi z izgraditvijo bodoče Slovenije v zvezni Jugoslaviji. Ta vprašanja so bila taka, da jih je bilo treba tudi znanstveno študirati. K delu študijske komisije so mu pritegnili tudi Znanstveni institut, katerega direktor je postal njen član.

Druga bližnja organizacija je bila Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev. Pri njenem delu sta sodelovala institutova sodelavca Lojze Ude in Ivo Pirkovič. Kako se je to razmerje razvijalo, smo pa videli že prej.

Tretja organizacija je bila Verska komisija. Predsedstvo SNOS jo je postavilo na svoji seji 16. septembra 1944.⁴³ Njena naloga je bila tudi proučevati vprašanja, ki izhajajo iz razmerja med cerkvijo

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Ibid.

⁴² Zapisniki predsedstva SNOS, seja 19. VIII. 1944, fasc. 448/II.

⁴³ Zapisniki predsedstva SNOS, seja 16. IX. 1944, fasc. 448/II.

in državo. Ta vprašanja niso bila samo praktična, temveč tudi znanstvena. Zato ni bilo nič čudnega, če je član Znanstvenega instituta postal predsednik verske komisije.

Znanstveni institut tudi ni šel mimo problemov slovenskega gospodarstva, njegove obnove in preosnove, in to celotnega slovenskega gospodarstva ne glede na državne meje, ki so po prvi svetovni vojni razkosale slovensko ozemlje. S temi nalogami so se primarno bavili gospodarski odseki pri predsedstvu SNOS. Toda vsa vprašanja je bilo treba študirati tudi znanstveno. S tem študijem se je bavil *Statistični urad* pri predsedstvu SNOS. Ustanovljen je bil s sklepom predsedstva SNOS na seji 19. avgusta 1944.⁴⁴ Njegovo vodstvo je bilo poverjeno institutovemu sodelavcu inž. Lojzetu Dularju. Tako je tudi pri tem uradu sodeloval Znanstveni institut.⁴⁵

V Znanstvenem institutu je bilo izdelanih mnogo elaboratov. V institutu so razmišljali zato tudi o možnosti objavljanja rezultatov, čeprav so vedeli, da je imel večji del elaboratov le interni značaj, delno pa so bili namenjeni le vodilnim političnim in vojaškim organom.⁴⁶ Kolikor so imeli elaborate za primerne, da bi jih objavili, so v institutu večkrat govorili o »Slovenskem zborniku«, v katerem naj bi ti elaborati izšli. Zbornik je bil spočetka zamišljen kot zbornik, ki naj bi obsegal znanstvene in beletristične prispevke.⁴⁷ Kasneje so koncept zbornika spremenili, tako da bi znanstvenih prispevkov ne imel.⁴⁸ Toda s Slovenskim zbornikom ni bilo nič v nobeni obliki. Med vojno ni izšel. Izšel je šele po vojni v redakciji Juša Kozaka z naslovom »Slovenski zbornik 1945«. Združil je znanstvene prispevke, spomine, reportaže, pesni, črtice itd. Približal se je torej prvotni zamisli iz začetka leta 1944.

Izredno skrb je Znanstveni institut posvetil dokumentaciji narodno-osvobodilnega gibanja. Že od vsega začetka si je prizadeval, da bi v institutu nastala knjižnica in arhiv osvobodilnega gibanja, čeprav se je sočasno prizadeval tudi za ohranitev knjižnic, arhivov in zgodovinskih spomenikov na Slovenskem sploh. Strokovno delo institutovih članov se je začelo na zelo skromnem temelju knjižničnega fonda 200 del, kolikor jih je knjižnica imela en mesec po institutovi ustanovitvi. Pa še te knjige so bile v glavnem izposojene, ne rekvirirane.⁴⁹ Toda bil je temelj, ki je postopoma rasel. Institutovi sodelavci so ga množili tako, da so zbirali knjige po malih krajih osvobojenega ozemlja in jih prinašali na bazo Znanstvenega instituta, ali pa so knjige po različnih kanalih pritihoapljali iz Ljubljane in Trsta, zlasti tiste, ki so bile potrebne pri študiju problemov slovenskih meja.

Posebno skrb je institut od vsega začetka posvetil tiskanim produktom samega osvobodilnega gibanja. V Znanstvenem institutu se je po-

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Iz članka Frana Zwitterja, Naš Znanstveni institut, rokopis v arhivu Znanstvenega instituta, in Slovenski zbornik 1945, Ljubljana 1945, str. 319.

⁴⁶ Sejni zapisnik, seja 7. II. 1944.

⁴⁷ Sejni zapisnik, seja 20. III. 1944.

⁴⁸ Poročilo o delu Znanstvenega instituta.

⁴⁹ Sejni zapisnik, seja 22. II. 1944.

rodila misel, da bi se v inštitutu obvezno zbirale vse publikacije, ki so izšle kot produkt narodnoosvobodilnega gibanja. Idejo obveznega pošiljanja vseh takih publikacij je podprl tudi IOOF. Najprej je naročil partizanskim tehnikom, naj pošiljajo po en izvod svojih publikacij tudi Znanstvenemu inštitutu. Učinek okrožnice ni bil velik. Zato pa je z odlokom 12. marca 1944 na poprejšnjo inštitutovo prošnjo uradno odredil, da morajo partizanske tehnike pošiljati Znanstvenemu inštitutu po dva izvoda vseh publikacij.⁵⁰ Učinek odloka je bil kmalu zadovoljiv, zlasti je uspeval potem, ko je Lojze Ude na novinarski konferenci 5. maja 1944 v Metliki obrazložil njegov pomen, to je pomen zbiranja partizanske literature vseh vrst.⁵¹

V skladu z odlokom je funkcioniralo pošiljanje publikacij, ki so izšle po ustanovitvi Znanstvenega inštituta. Inštitut pa je mislil tudi na zbiranje starejših publikacij, ki so izšle pred njegovo ustanovitvijo. Toda na sistematično izvedbo ni mogel misliti. Stvarno se je koncentracija teh publikacij izvedla šele v času po popolni osvoboditvi. Ne glede na obseg zbiranja pa je obvezno pošiljanje partizanskih publikacij Znanstvenemu inštitutu ustvarilo primerni temelj, na katerem je v kasnejših letih zraščel zaklad partizanske literature, ki jo danes hrani Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.

Vzporedno s knjižnico je Znanstveni inštitut ustvarjal arhiv. Začetki zbiranja so bili prav tako skromni kakor pri knjižnici. Temelj je dala zbirka domačih in sovražnih listov in letakov, za organizacijo večjega arhiva pa ni bilo ne materiala ne personala. Nov moment v razvoju arhiva je bil sporazum Znanstvenega inštituta s Komisijo za ugotavljanje zločinov in obveščevalnim oddelkom glavnega štaba, po katerem je inštitut prevzel večje število fasciklov italijanskih arhivalij. Potreben je postal poseben arhivar. Poleti 1944 je to funkcijo prevzel dotedanji inštitutov sodelavec v belokranjskem okrožju prof. Janko Jarc.⁵² Odslej je arhiv pravzaprav šele obstajal in redno funkcioniral. Po ureditvi je bil razdeljen v naslednje enote:

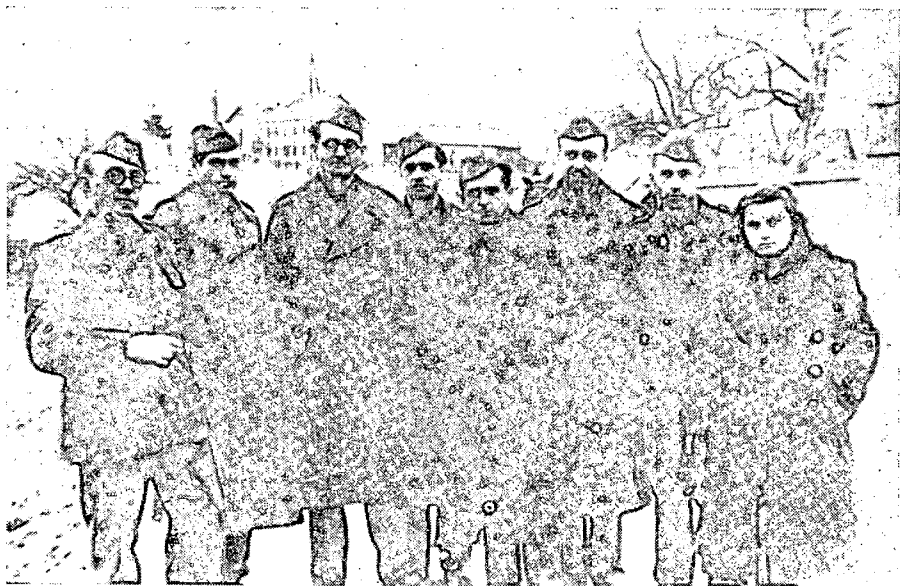
1. Akti italijanskih vojaških oblasti, zlasti divizije »Isonzo«, ki je pred kapitulacijo Italije imela svoj sedež v Novem mestu. Za arhiv te divizije je takoj po kapitulaciji Italije poskrbel prof. Jarc. Poskrbel je za njegov odvoz iz Novega mesta. Na žalost je bil znaten del gradiva uničen ob nemški ofenzivi oktobra 1943. Od ohranjenega dela je nekaj dobila Komisija za ugotavljanje zločinov, nekaj pa Znanstveni inštitut. Tragično usodo je doživel arhiv italijanske divizije »Macerata«. Ob kapitulaciji Italije je bil spočetka rešen. Ob nemški ofenzivi, to je nekaj tednov pozneje, je pa ves ta arhiv, ki je obsegal 18 zabojev, padel v roke Nemcem, ki so ga požgali.⁵³ Enaka usoda je zadela tudi arhiv kočevske podružnice italijanske družbe »Emona«, ki je bil požgan ob

⁵⁰ Sejni zapisnik, seja 20. III. 1944.

⁵¹ Poročilo o delu za maj—junij 1944 in poročilo o delu za julij—december 1944.

⁵² Poročilo o delu Znanstvenega inštituta.

⁵³ France Skerl, Poročilo o arhivskem gradivu za slovensko zgodovino v dobi narodnoosvobodilne borbe, Zgodovinski časopis I/1947, str. 167.

Slika predstavlja člane Znanstvenega instituta v Črnomlju na cesti, ki pelje iz mesta proti železniški postaji. Na sliki so od leve proti desni: prof. Janko Jarc, Jože Udovič, dr. Fran Zwitter, dr. Dragotin Cvetko, Lojze Ude, dr. Luka Šienčnik, dr. France Škerl in administratorica Nena Kavec

nemški ofenzivi na Dolenjskem oktobra 1943.⁵⁴ Od italijanskega gradiva, ki ga je dobila Komisija za ugotavljanje zločinov, je odstopila OZNI akte, ki so se nanašali na MVAC.⁵⁵

2. Akti okrajnega glavarstva v Črnomlju z drobeci občinskih arhivov v Črnomlju in Metliki.

3. Akti nemških okupacijskih oblasti z zasedene Štajerske in Gorenjske, ki so jih zaplenili partizani.

4. Dokumenti in korespondenca sovražnih vojakov, ki so padli v roke partizanskih organov.

5. Letaki in lepaki civilnih in vojaških oblasti narodnoosvobodilnega gibanja.

6. Letaki in lepaki ter propagandna literatura domačih kontrarevolucionarjev.

7. Letaki in lepaki okupacijskih oblasti.

8. Zbirka partizanskih muzikalij.⁵⁶

Kakor knjižnica se je tudi arhiv zanimal za varstvo arhivalij na osvobojenem ozemlju. Kakor knjižnica je tudi arhiv posvečal temu varstvu veliko skrbi. Pristojne organe je opozarjal, naj skrbno varujejo vse spise naših oblasti, vse rokopise in druge stvari dokumentarnega zna-

⁵⁴ *ibid.*, str. 166.

⁵⁵ Poročilo o delu za julij—december 1944.

⁵⁶ *ibid.*

čaja, čeprav za tekočo upravo niso bili več potrebni. Ko je opozarjal na potrebno varstvo vsega takega gradiva, je vključeval v svoja navodila tudi dokumentarično gradivo domačih izdajavcev in tujih okupatorjev, češ da ima tudi tako gradivo svoj zgodovinski pomen.

Vzporedno s skrbjo za knjižnice in arhiv v Znanstvenem inštitutu se je pojavila tudi misel, da bi bilo treba knjižnice in druge objekte zavarovati s formalnimi predpisi, češ da samo okrožnica o potrebi takega varstva ne zadostuje, čeprav je tudi potrebna. Člani kolegija so razpravljali o tem že na seji 1. maja 1944; ponovno so razpravljali o problemu na seji 30. junija 1944. Tedaj so ponovili sklep, naj dr. Černež in J. Zenljak skupaj z L. Udetom in Fr. Zwitterjem izdelata predlog odloka o zaščiti knjižnic in drugih kulturnih objektov, Zwitter pa bo v sporazumu z J. Zenljakom napisal še primerne članke za liste.⁵⁷

Kljub intenzivnemu prizadevanju pa omenjeni odlok ni izšel tako hitro. Želja članov in sodelavcev Znanstvenega inštituta se je izpolnila šele januarja 1945, ko je v Slovenskem poročevalcu 27. januarja izšel naposled dolgo pričakovani in tako zaželeni »odlok predsedstva SNOS o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov«. Po prvem členu so prišle pod posebno zaščito slovenske narodne oblasti vse knjižnice, vsi arhivi, umetniški, kulturni in zgodovinski spomeniki, znanstvene in umetniške zbirke ter prirodne znamenitosti, naj bodo last kogarkoli.⁵⁸ Izvedba odloka je bila ob inštitutovem sodelovanju poverjena odseku za prosveto pri predsedstvu SNOS.⁵⁹

Pripombe k pomembnosti odloka je napisal direktor Znanstvenega inštituta. V teh pripombah so pojasnjeni motivi, ki so pripeljali do izdaje odloka. Avtor pripomb je namreč opozoril, da je bilo v odloku novo predvsem novo pojmovanje privatne lastnine. Po njem morejo organi narodne oblasti bolj, kakor je bilo dotlej mogoče, uveljaviti kulturne interese nasproti malomarnim privatnim lastnikom. Največji del avtorjevih pripomb pa je obravnaval izvedbo odloka in organe, ki naj bi pri tem sodelovali, npr. glavni štab z določenimi smernicami svojim enotam, da bi kulturne predmete v času operacij obvarovale pred poškodovanjem. Posebna pozornost je bila posvečena ravnanju s kulturnimi predmeti v trenutku popolne osvoboditve.⁶⁰

Znanstveni inštitut je videl v odloku pravno podlago predvsem za bodoče delo knjižnice in arhiva. Na tej podlagi je nameraval v sporazumu s pristojnimi institucijami organizirati akcijo za zaščito v odloku omenjenih predmetov, zlasti pa rešiti vprašanje nekaterih upravno in politično važnih arhivov nekaterih institucij iz starejše dobe. Do osvoboditve bi si pridobili evidenco nad čimvečjim številom partizanskih publikacij in arhivov, po osvoboditvi pa bi koncentrirali vse na enem mestu.⁶¹ Dejansko je povojni razvoj inštitutove dejavnosti krenil po tej poti.

⁵⁷ Sejni zapisnik, seja 1. V. in 30. VI. 1944.

⁵⁸ Slovenski poročevalec 27. I. 1945.

⁵⁹ *Ibid.*

⁶⁰ fasc. 499/II.

⁶¹ Poročilo o delu za julij--december 1944.

Na temelju Zwittrovih pripomb k odloku o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov, napotil odseka za prosveto ter navodil zvezne komisije za ugotovitev škode... na kulturno zgodovinskih predmetih sta potem odsek za prosveto pri predsedstvu SNOS in Znanstveni institut izdala skupno »okrožnico o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov« o izvajanju odloka te zaščite. Okrožnica je zrasla iz skupnega posvetovanja obeh organov, ki je bilo 8. februarja 1945. No, problem zaščite knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov je bil tako važen, da so o njem ponovno razpravljali zastopniki Znanstvenega instituta, odseka za prosveto, komisije za ugotavljanje zločinov, odseka za notranje zadeve, propagandnega oddelka pri glavnem štabu itd. Tako so na seji 10. marca 1945 razpravljali o zaščiti nastajajočega arhivskega gradiva kakor tudi o starejšem arhivskem gradivu, o načinu hranjenja odrabljenega gradiva in o vprašanju koncentracije arhivov. Po ohranjenem odlomku zapisnika neke nedatirane seje je J. Jarc opozoril tudi na potrebo zbiranja in ohranjevanja predmetov za muzej. Zbirati bi bilo treba fotografije, dokumentarične slike (Jakca, Miheliča, Maja-Klemenčiča), partizansko orožje, obleke, uniforme, paziti na razne barake in partizanske hiše itd.⁹² Skratka skrb za gradivo, ki naj bi dokumentiralo narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda, je bila velika že takrat in je sčasoma vedno bolj naraščala. Tudi razumevanje za te potrebe je bilo vedno večje. Zaslugo za oboje je nedvomno imel Znanstveni institut.

V zadnjih tednih pred osvoboditvijo se je delo Znanstvenega instituta močno prepletlo z delom Komisije za ugotovitev škode na kulturno-zgodovinskih predmetih v Sloveniji. Temelj za komisijo je položil odlok poverjenišтва za prosveto pri NKOJ z dne 19. decembra 1944. Z njim je bila ustanovljena zvezna komisija. Tej komisiji je poverjenišтво za prosveto dne 20. decembra 1944 predpisalo poseben pravilnik, po katerem je bila državna komisija sestavljena iz predstavnikov posameznih federalnih poverjenikov. Za Slovenijo je bil imenovan v zvezno komisijo dr. Karel Glazer, bivši direktor študijske knjižnice v Mariboru. Dr. Glazer je v svojem dopisu z dne 21. decembra 1944 napisal podrobna navodila za delo komisije v Sloveniji, ki naj bi se čimprej ustanovila.

Toda v Sloveniji je bilo delo glede škode na kulturnih spomenikih začeto nekoliko drugače. Po iniciativi Znanstvenega instituta se je začelo že prej, preden so zvezni odloki sploh prišli v Slovenijo. Na to področje je segel odlok o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov, za katerega se je Znanstveni institut boril več mesecev. Zato se je institut baval s problemi škode na kulturnih spomenikih že na temelju tega odloka. Delno pa se je s temi problemi bavila tudi Komisija za ugotavljanje zločinov, ki je v svojem delovnem okviru ustanovila še poseben odškodninski referat. Zaradi usklajenosti dela z zvezno komisijo za ugotovitev škode se je pa tudi v Sloveniji ustanovila Komisija za ugotovitev škode na kulturnozgodovinskih predmetih Slovenije. Uradno je bila podrejena odseku za prosveto, pri njenem delu pa so v vojnem času delali predvsem sodelavci Znanstvenega instituta in Kom-

⁹² fasc. 499.

sije za ugotavljanje zločinov ter člani, ki jih je delegiral odsek za prosveto. Predsednik komisije je postal Božo Vodušek, ki se je lotil dela z resničnim interesom. Pri svojem nadaljnjem delu se je komisija največ opirala na tiste, ki so ji pomagali ne samo k ustanovitvi, temveč ji dajali na razpolago svoje ljudi in ji ustvarili njeno delovno fizionomijo. Njena povezanost z Znanstvenim institutom se je pokazala tudi v tem, da je po vojni imela svoj uradni sedež kar v prostorih Znanstvenega instituta. Namen komisije je bil ugotoviti škodo, ki je nastala v vojni dobi na kulturnih predmetih v Sloveniji, s pomočjo vojaških organov doseči, da bi nastalo pri vojaških operacijah čim manj škode na njih, s posebnimi pooblaščenci in začasnimi varuhi pa zlasti ob osvoboditvi preprečiti okupatorju, da bi v zadnjem besu uničeval kulturne spomenike ali pa jih s slovenske zemlje odnesel s seboj.

Ves april, to je zadnji mesec pred osvoboditvijo, se je Komisija za ugotovitev škode na mnogih sejah intenzivno pripravljala na izvrševanje svojih dolžnosti.⁶³ Stopila je v stik z organi, ki bi mogli pozitivno delovati v smislu njenih nalog. V trenutku osvoboditve so bili njeni organi na mestu takoj, kolikor je le bilo mogoče. Seveda pa z osvoboditvijo delo te komisije ni prenehalo. Pravzaprav so njeni člani s pravim ugotavljanjem povzročene škode šele začeli. Toda vse delo se je razvijalo po smernicah, ki so jih izdelali že pred popolno osvoboditvijo.

Delo Znanstvenega instituta je v enem letu razvoja pokazalo znatne spremembe. Spočetka so bili težišče njegove aktivnosti elaborati, v katerih so člani in sodelavci obdelovali probleme v širokem obsegu svojih strokovnih nalog z vidika trenutnih potreb narodnoosvobodilnega boja ali z vidika perspektivnega razvoja po vojni. Teh elaboratov je nastalo kar lepo število. Razen sodelovanja teh so se pa vzporedno, kakor smo že videli, pojavljale še druge naloge, ki so postajale iz posebnih razlogov vedno važnejše in nekatere med njimi potem sploh prevladovale. Teh nalog ni vsiljevala samo bližajoča se osvoboditev, temveč so na njih razvoj močno vplivale »personalne« spremembe v samem Znanstvenem institutu.

Že zgoraj smo videli, da nikoli niso vsi člani kolegija živeli na bazi Znanstvenega instituta. Povečini so živeli ločeno od nje, tam, kjer je zahtevalo njihovo strokovno delo. Npr. zdravniki v bolnišnicah. Čim bolj pa se je približeval konec vojne in z njim popolna osvoboditev, tem bolj je razvoj posegel tudi med člane in sodelavce Znanstvenega instituta. Mnogi niso bili samo ločeni od baze, temveč so začeli odhajati iz Slovenije drugam, na druge dolžnosti, zlasti v Beograd. Ta proces se je začel po osvoboditvi Beograda in trajal do splošne osvoboditve. Tako so odšli inž. Sernec za člana kraljevega namestništva, Boris Zihelr za urednika beograjske Borbe, Lojze Dular v zvezno ministrstvo za rudarstvo. V Beograd sta odšla tudi dr. Darko Černež in dr. France Avčin. Ivo Pirkovič je odšel v Bari v južni Italiji in tam organiziral nekakšno podružnico Znanstvenega instituta. Naposled je sredi marca 1945 odšel

⁶³ Zapisniki sej 16. IV., 18. IV. in 23. IV. 1945, fasc. 499.

tudi direktor instituta dr. Fran Zwitter in preko Barija poletel v Beograd na službo v ministrstvu za zunanje zadeve.⁶⁴ Njegov odhod je bil povezan z organizacijo diplomatske akcije za boj za naše meje. Kakor je v roških gozdovih opravljal delo referenta za meje, tako je tudi v Beogradu nadaljeval to delo.⁶⁵ Mnogi od članov kolegija so v Sloveniji prevzeli funkcije, ki so jih povečini oddaljile od neposrednega dela v Znanstvenem institutu. Krog se je torej ožil in tovariši, ki so odšli, so vedno redkeje vzdrževali stike z Znanstvenim institutom. Na izpraznjena mesta niso prišli novi ljudje oziroma le v skromnem številu. Do konca vojne so člani kolegija postali le še trije: Ivan Bratko, dr. Dragotin Cvetko in dr. France Škerl. V institutu sta praktično delala le zadnja dva.

Vse te spremembe so vplivale na značaj dela v Znanstvenem institutu. Sčasoma je postajalo značilno za institut le tisto delo, ki so ga opravljali ljudje, ki so trajno bivali na bazi ali vsaj v njeni bližini. Tako so v zadnjih tednih pred koncem vojne »znanstveniki«, kakor so drugi odseki pri predsedstvu SNOS tedaj šaljivo imenovali člane in sodelavce Znanstvenega instituta, osredotočili svoje delo predvsem na realizaciji odloka o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturno-zgodovinskih spomenikov ter se pri tem tesno povezali s Komisijo za ugotovitev škode na kulturno-zgodovinskih spomenikih. Za mejne probleme se je ustanovila posebna komisija, katere tajnik je postal dr. Čermelj, člana pa dr. Furlan in dr. Bebler. Njena naloga je bila zbirati gradivo za ministrstvo zunanjih zadev in po njem za bodočo mirovno konferenco.⁶⁶

V pripravljanju na čas po osvoboditvi so se odigrali odločilni dogodki na svetovnih bojiščih in v domovini. Zavezniške vojske so hitlerjevski vojski zadajale udarec za udarcem. Aprila so že prodrle v osrednjo Nemčijo ter 8. maja 1945 prisilile Nemčijo h kapitulaciji. V Jugoslaviji je 4. armada prodrla v Slovensko Primorje in 1. maja osvobodila Trst. Vrata za popolno osvoboditev domovine so se odprla na široko. Vrhovni organi osvobodilnega gibanja v Sloveniji IOOF, CK KPS, predsedstvo SNOS z vsemi odseki, ustanovami in komisijami so pospravili svoje stvari na bazah v Beli krajini in prek Gorskega kotara krenili najprej na Primorsko, potem pa naprej v osvobojeno Ljubljano. Tudi za partizanski Znanstveni institut se je začela nova doba in z njo nove naloge, na katere pa se je v partizanih dobro pripravil.

Pri redko kateri ustanovi ali organu nove ljudske oblasti je bila delovna kontinuiteta med vojnim in povojnim časom tako očitna, kakor je bila ravno pri Znanstvenem institutu. Videli smo, da sta se prav zaradi opravljanja strokovnih nalog mnogih članov izven institutove baze, delno pa zaradi potreb, ki jih je prinesel bližajoči se konec vojne, izkristalizirali v samem institutu dve nalogi, ki sta že v vojni dobi

⁶⁴ Pisma dr. Zwitterja z dne 15. III. in 22. III. 1945 Znanstvenemu institutu ter Znanstvenega instituta dr. Zwitterju 20. IV. 1945.

⁶⁵ Pismo 22. III. 1945.

⁶⁶ Pismo ZI dr. Zwitterju 20. IV. 1945.

postali specifični za Znanstveni institut, se razvijali v njem že od začetka, nazadnje pa v njem sploh prevladali.

1. Znanstveni institut je postal središče za zavarovanje in zbiranje gradiva vseh vrst za zgodovino okupacije in narodnoosvobodilnega boja. V tej zvezi se je že pred koncem vojne izoblikoval v institutu kader, ki je poznal svoje naloge in njihovo problematiko ter se pripravil na bodoče delo.

2. Druga naloga je bila v pripravi na diplomatsko akcijo za boj za naše meje. Zbiranje gradiva za to akcijo je bila važna naloga Znanstvenega instituta v NOB. Z njo je bil ustvarjen temelj za poznejše delo v Ljubljani in Beogradu. Institut je namreč mnogo prispeval k strokovni kvaliteti našega boja za državne meje na zahodu in severozahodu. V zvezi s pripravo za diplomatsko akcijo je Znanstveni institut ustvaril za tedanje razmere kaj bogato knjižnico, kakih 1000 knjig. Zbral jih je delno na osvobojenem ozemlju, delno jih je pritihoval iz Ljubljane, v največji meri pa iz Trsta. Z velikimi težavami so partizanski kurirji ilegalno odnašali iz Trsta knjige o Trstu in jih prenašali na nasprotno stran slovenske zemlje v Rog in Belo krajino. Žal se ta knjižnica ni ohranila v celoti. Večji del je bil prenesen v Beograd v zunanje ministrstvo, ko se je tam osredotočila diplomatska akcija za meje. Današnja »roška« knjižnica v Institutu za zgodovino delavskega gibanja je le skromen ostanek nekdanje knjižnice iz roške dobe Znanstvenega instituta (ca. 150 knjig).

Novi čas je za Znanstveni institut nastopil z osvoboditvijo. Po preselitvi v Ljubljano v starem obsegu pravzaprav ni več deloval. Njegov kolegij se po osvoboditvi ni več sestel. Institut je odslej deloval v zoženem okviru. V polni meri so se uveljavile tiste naloge, ki so postale specifične že ob koncu »roške« dobe Znanstvenega instituta.

Po prihodu v Ljubljano se je Znanstveni institut nastanil za nekaj dni v prostorih nekdanjega francoskega konzulata v Beethovnovi ulici (4/III).⁶⁷ Od 22. maja 1945 naprej pa je svoje prostore imel na Napoleonovem trgu 6 (danes Trg francoske revolucije), kjer je od Akademije znanosti in umetnosti prevzel prostore bivšega »Istituto di cultura italiana« z vsem inventarjem in biblioteko vred.⁶⁸ Tem prostorom je pozneje priključil še nekaj sob v isti in sosednji hiši ter v njih ostal do razformiranja.

Kako je Znanstveni institut po preselitvi v Ljubljano deloval v zoženem obsegu, se je videlo tudi v njegovem osebju. V Ljubljani so namreč nadaljevali delo tisti, ki so v institutu delovali že pred koncem vojne. Namesto direktorja dr. Frana Zwittra, ki je že marca 1945 odpotoval v Beograd, je vodil Znanstveni institut Lojze Ude kot vršivec dolžnosti direktorja. Kot člana kolegija sta v tem času razen Ude ostala le dr. Dragotin Cvetko, ki je bil v Ljubljani tudi tajnik instituta in dr. France Skerl. Od nekdanjih sodelavcev sta ostala v institutu in

⁶⁷ Dopis Znanstvenega instituta predsedstva SNOS št. 137/20. V. 1945 v registraturi ZI.

⁶⁸ Poročilo za maj in junij 1945, fasc. 453/IV.

nadaljevala svoje delo arhivar Janko Jarc in knjižničar Jože Udovič.⁶⁹ Navedeni so ostali na delu v institutu tudi vso »ljubljsko« dobo institutovega življenja. Pozneje so postopoma prišli v institut kot strokovni sodelavci sicer še novi ljudje, toda celotno število je vendarle slej ko prej ostalo skromno.

Kako zelo je Znanstveni institut svoje »ljubljsko« delovanje povezal z delom v partizanski dobi, se je jasno videlo pri njegovem prvem aktu, ki ga je napravil v osvobojeni Ljubljani. Takoj 11. maja, torej naslednji dan po prihodu v Ljubljano, je Slovenskemu poročevalcu in Ljudski pravici poslal v objavo poziv za zbiranje arhivskega gradiva iz časa narodnoosvobodilnega boja, češ da je to dragocen material, ki ne sme propasti, »služil nam bo za potrditev nas samih, za mednarodno propagando, zlasti na mirovni konferenci in kot zgodovinski material za verno sliko te velike dobe«. V pozivu se je skliceval na odlok predsedstva SNOS z dne 27. januarja 1945, to je na odlok o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov, ki ga je Znanstveni institut izposloval še v roški dobi.⁷⁰ Na kontinuiteto z delom medvojne dobe kaže tudi »Opozorilo« vsem tiskarnam in ustanovam, ki so v tem času, to je že po osvoboditvi, izdajale kakršnekoli publikacije, da pošiljajo Znanstvenemu institutu po 2 izvoda v smislu odloka z dne 12. marca 1944.⁷¹

Poziv v dnevnih listih kakor »opozorilo« tiskarnam sta dala le malo sadov. Čas po osvoboditvi je bil pač različen od časa med vojno in skrb za zbiranje arhivov ter druge dokumentacije je morala najti drugačne načine, da je Znanstveni institut izpolnil naloge, ki si jih je postavil že pred osvoboditvijo.

Po preselitvi v Ljubljano je Znanstveni institut ostal tesno povezan s Komisijo za ugotavljanje škode na kulturno-zgodovinskih predmetih. Večina sodelavcev se je tedaj neposredno vključila v delo Komisije za ugotavljanje škode, kar je zelo koristilo tudi opravljanju nalog, ki so jih imeli kot sodelavci Znanstvenega instituta. Kot sodelavci Komisije... so dobili vpogled tudi v gradivo, ki jih je zanimalo v sklopu nalog Znanstvenega instituta. Na temelju evidence nad celotnim gradivom so lahko ukrepali hitreje tudi v interesu nalog Znanstvenega instituta.

Novi čas je pokazal, da se mora delo Znanstvenega instituta v delovnih smereh, ki so mu po osvoboditvi ostale, predvsem poglobiti in s tega vidika potem šele razširiti. Tako prizadevanje je postalo nujno tako na področju zbiranja gradiva, ki se nanaša na obdobje narodnoosvobodilnega boja, kakor tudi na področju obravnavanja mejnih problemov.

Drugo področje, kakor koli je bilo aktualno, se je začelo po vojni razvijati močno samostojno. Zanj je bil organiziran povsem samostojen oddelek za mejna vprašanja. Vodil ga je Lojze Ude, ki je

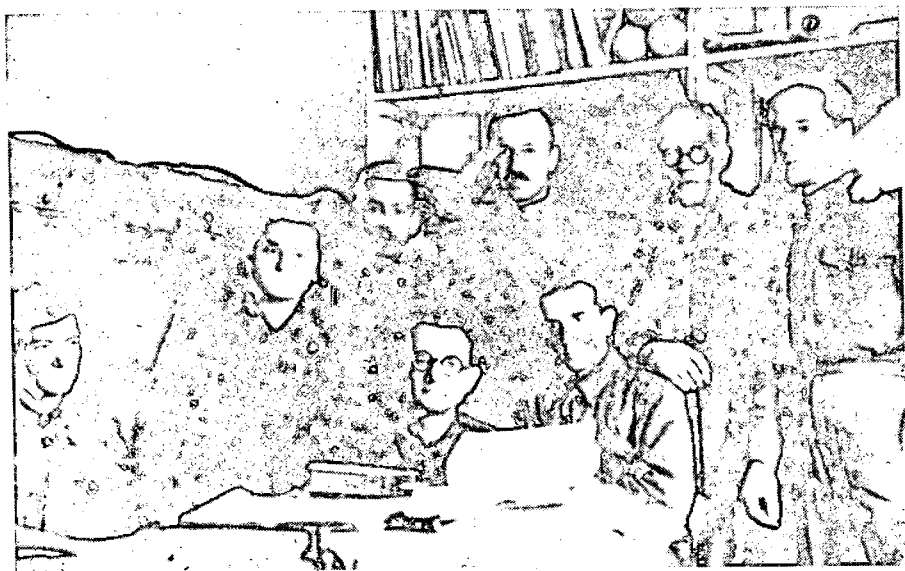
⁶⁹ *ibid.*

⁷⁰ Rokopis Poziva v arhivu ZI, objave v SPor 12. V. 1945, št. 17 in Ljudska pravica 13. V. 1945, št. 16.

⁷¹ Arhiv ZI v Muzeju Narodne osvoboditve.

sočasno ostal vršivec dolžnosti direktorja v Znanstvenem institutu. Po njem je bila ustvarjena oziroma je funkcionirala nekaka personalna unija med Znanstvenim institutom in oddelkom za mejna vprašanja. Samostojna pot oddelka za mejna vprašanja je bila v tistem času nujna. Sistematična priprava gradiva za mirovno konferenco je zahtevala, da je odderek ... pritegnil k delu številne strokovnjake in sodelavce, ki z Znanstvenim institutom sicer niso bili v ničemer povezani. Ti strokovnjaki so napisali več aktualnih razprav o slovenskih političnih problemih, zlasti o Primorski in Koroški. Tak sistem obeh organov je trajal do razformiranja Znanstvenega instituta februarja 1948.

Od vseh področij, na katerih je deloval Znanstveni institut, je bilo najbolj stalno in najbolj neprekinjeno delo na zbiranju gradiva, ki se nanaša na obdobje narodnoosvobodilnega boja. To pa zato, ker so bili člani, ki so se s temi nalogami bavili, najbolj stalni v institutu. To delo se je organsko preneslo iz medvojne dobe v povojni čas in postalo ne samo aktualno, temveč tudi prvenstveno, nujno. Brez zbiranja, ki je zahtevalo nedvomno mnogo dela in naporov, bi propadlo za zgodovino dobe našega narodnoosvobodilnega boja dragoceno in nepogrešljivo gradivo. Brez Znanstvenega instituta bi npr. propadla večina nemških arhivalij, ki jih je bilo še posebej zavarovati pred nevarnostjo gesla »pa to je švabsko«, ki je zanikalo kakršnokoli vrednost nemških arhivalij za poznavanje narodnoosvobodilnega boja. Brez Znanstvenega instituta bi se poizgubile ali bi prišle na smetišče že itak neznatne arhivalije naših kvistlingov, raztrosile bi se že itak tako strašno razpršene arhivalije partizanskih organov.

Slika predstavlja člane Znanstvenega instituta v Črnomlju v delovni sobi hiše na cesti, ki pelje iz mesta proti železniški postaji. Na sliki so isti člani kakor na strani 45, le drugače razvrščeni

Za sodelavce Znanstvenega instituta so bile tedanje naloge povsem jasne: najprej zbrati arhivsko gradivo, ki je bilo kakor koli pomembno za zgodovino narodnoosvobodilnega boja, ga urediti in potem znanstveno obdelovati oziroma raziskovati. Gledajoč na naloge, ki naj bi jih Znanstveni institut opravil oziroma začel opravljati takoj po osvoboditvi, je bila pri njegovih sodelavcih jasna še ena misel: vse arhivsko in knjižno gradivo, ki se nanaša na čas narodnoosvobodilnega boja, pa naj bo okupatorskega, belogardistično-domobranskega ali partizanskega izvora, osredotočiti v Ljubljani kot slovenskem središču, češ da bo sistematično, temeljito in kvalitetno raziskovanje te dobe za Slovence mogoče samo v njihovem središču.

Za uspešen potek zbiralne akcije navedenega gradiva so pa bili važni še nekateri momenti, za katere pravzaprav ne vemo več ali pa jih vsaj pozabljamo.

V prvi vrsti moramo povedati, da bi praktično delo, ki ga je institut razvil po osvoboditvi zaradi zbiranja arhivskega gradiva, sploh ne bilo mogoče brez razumevanja vseh institutovih potreb in dragocene podpore, ki jo je institutu nudil tedanji podpredsednik vlade LRS dr. Marijan Brecelj. On je bil tisti, ki je institutu preskrbel prometna sredstva za prevoz dragocenega arhivskega in knjižnega gradiva v Ljubljano. Z današnje perspektive izgleda taka pomoč morda malo pomemben tehnični ukrep. V dneh po končani vojni pa je pomenil izreden poseg v funkcioniranje republiškega prometnega stroja. Da je bilo resnično tako, se je pokazalo, ko tedanje ministrstvo za lokalni promet ni moglo ustreči taki institutovi prošnji. Pri tem ni šlo za nobeno nerazumevanje, temveč izključno za konkretne okoliščine, v katerih je tedaj bilo ministrstvo. Dalje je podpredsednik Brecelj preskrbel denar, da je institut lahko nabavljal inozemsko literaturo o drugi svetovni vojni, predvsem italijansko. Dragoceno, naravnost nesebično pomoč so nudili partizanski organi, ki so po osvoboditvi prevzeli oblast. Z velikim razumevanjem so šli na roke akciji Znanstvenega instituta pri zbiranju in koncentraciji dokumentarnega gradiva v okviru Znanstvenega instituta, na kar so bili delno pripravljeni že z okrožnicami Znanstvenega instituta v mesecih pred koncem vojne.

Pri zbiranju arhivskega gradiva se je v kratkem času nekaj tednov pokazalo, kako bo mogoče dobiti gradivo pri ljudeh in organih, ki so ga takrat imeli. Videli smo že prej, da se je Znanstveni institut obrnil s posebnim pozivom na tiste, ki bi gradivo utegnili imeti. Ta poziv ni dal zaželenih sadov. Pokazalo se je hitro, da bo za akcijo zbiranja najboljše ubrati čimveč neposrednih osebnih stikov s prizadetimi. Z njimi je bilo pa spočetka težko zaradi pomanjkanja prevoznih sredstev, potem pa zaradi premajhnega števila ljudi v institutu, ki niso mogli biti na enkrat na vseh krajih. Začasni zavarovalni ukrepi, na katere so bili v prvih trenutkih prisiljeni, so se večkrat izkazali kot nezadostni in so zato arhivsko gradivo marsikje kljub vsemu zmetali stran. K sreči ta čas ni dolgo trajal. Sodelavci instituta so svoj posel opravljali intenzivno, bili so vedno na poti po vsej Sloveniji in konferirali z vsemi mogočimi odbori. S tem so odpirali in širili razumevanje za arhivsko gradivo pri

pristojnih organih. Na temelju prvih ustnih razgovorov je potem tudi dopisovanje rodilo pozitivne uspehe. Toda vse to je bila le priprava za učinkovito zbiranje na terenu in izvedbo koncentracije v Ljubljani.

Dasi so se sočasno zanimali za vse gradivo, ki se je nanašalo na dobo narodnoosvobodilnega boja v Sloveniji, je vendar koncentracija posameznih vej tega gradiva potekala različno. Okupatorsko gradivo, predvsem nemško je bilo lažje zbrati, ker je bilo stacionirano na nekaj točkah, na katerih so bili sedeži nemških upravnih organov. Italijansko gradivo je bilo v največji meri že od nastanka koncentrirano v Ljubljani; gradivo na Primorskem je bilo pa koncentrirano v Gorici ali v Trstu, kamor pa organi Znanstvenega instituta s svojimi nameni niso mogli.

Največ truda in časa je bilo treba za zbiranje partizanskega arhivskega gradiva, ker je bilo izredno razpršeno. Po obsegu je sicer res bilo manjše, toda kot neposredni pismeni dokument narodnoosvobodilnega boja je bilo toliko dragocenejše. Zbiranje tega gradiva je bilo zelo počasno, zahtevalo mnogo poprejšnjih informacij in potov, preden je koncentracija uspela. Administrativni način je ravno pri partizanskem gradivu uspel v splošnem najmanj. Izjema je delno bila le Ljubljana, pa še tu je bilo treba za začetek mnogo osebnih razgovorov, potem je šele bilo mogoče namene o koncentraciji uresničiti. V krajih izven Ljubljane pa je administrativni način zbiranja v splošnem odpovedal. Skoraj vedno se je bilo treba najprej osebno pogovoriti, nato pa osebno odpe-
ljati gradivo.

Kako je v podrobnostih potekal proces zbiranja arhivskega gradiva, zlasti pa kakšne rezultate je v nekaj letih zbiranje dalo, mislim, da na tem mestu ni treba posebej opisovati. O rezultatih zbiranja in torej o opravljenem delu Znanstvenega instituta govori »Poročilo o arhivskem gradivu za slovensko zgodovino v dobi narodnoosvobodilne borbe« v Zgodovinskem časopisu 1947, str. 162—173. Omenim pa naj le, da je bilo iskanje partizanskih arhivov v nekaterih primerih že kar detektivsko. Kako dolga je bila pot včasih, kaže npr. iskanje arhiva Briško-beneškega odreda. Prve informacije je dobil Znanstveni institut o njem v Kobaridu, kjer je nekdo izjavil, da mora biti v Brdih v Kojskem pri »Živku« Marinčiču. Ta pa je izjavil, da more za arhiv vedeti le njegov brat, ki je takrat služil vojsko v Kostanjevici na Dolenjskem. Zastopniki instituta so se oglasili pri njem, toda o arhivu ni vedel ničesar. Kasneje so v Opatjem selu na Krasu v štabu Jugoslovanskega odreda zvedeli, da bi morali dobiti dva človeka, ki sta bila v Gradnikovi brigadi, s katero sta menda odnesla tudi arhiv BBO. Zanju bi bilo treba vprašati v Kanalu. Ko so zastopniki ZI prišli v Kanal, jih na tedanjem okrajnem odboru ni nihče poznal. Pač pa so povedali, da oni hranijo arhiv BBO. Podobno so zastopniki ZI pozneje iskali arhiv Istrskega odreda in ga dobili na popolnoma drugem kraju, kakor so ga prvotno iskali. Precej pozneje ga je namreč Znanstvenemu institutu nepričakovano poslal oddelek za zaščito naroda v Ljubljani. Ta dva primera kažeta, koliko potov je bilo včasih potrebnih, da je ZI prišel do iskanih arhivov.⁷²

⁷² Zgodovinski časopis 1947, str. 169—170.

Kadar je šlo za arhive v Ljubljani sami, takih dolgih potov seveda ni bilo treba oziroma prenos v ZI ni zahteval toliko truda, čeprav tudi tu brez težav ni bilo.

Ne glede na težave, ki jih je moral premagovati Znanstveni institut pri izvrševanju svoje akcije zbiranja, moramo ugotoviti, da je institut do razformiranja v februarju 1948, torej v slabih štirih letih svojega dela, zbral v svojem okviru velike količine arhivskega in knjižnega gradiva, ki se kakorkoli nanašajo na dobo narodnoosvobodilnega boja in bi brez njegovega zbiranja nedvomno v veliki meri propadlo. Zato lahko rečemo, da bi brez tega dela današnjega bogastva, ki ga hrani Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, ne bilo ali vsaj ne v takem obsegu, kakršno dejansko eksistira.

Vzporedno z zbiranjem arhivskega in knjižnega gradiva se je Znanstveni institut bavil tudi z zbiranjem predmetov za bodoči muzej narodnoosvobodilnega boja. Temelj zbirki so dali predmeti z razstave vojaških delavnic VII. korpusa, ki je bila v Črnomlju v začetku marca 1945. Tej zbirki je sledila zbirka predmetov s partizanske razstave ob peti obletnici ustanovitve Osvobodilne fronte aprila in maja 1946. Nato je institut pridobil mnogo predmetov, ki ponazarjajo delo in razvoj partizanskih zdravstvenih organizacij. Počasneje so se zbirali predmeti partizanskih tehnik in tiskarn, dokumentarna umetniška dela slovenskih likovnih umetnikov, ki so nastala v dobi NOB.⁷³ Toda zbiranje muzejskih predmetov ni bilo tako intenzivno kakor zbiranje pisanih in tiskanih dokumentov. Sodelavci instituta so bili po svoji strokovni usmerjenosti bližji arhivskemu in knjižnemu gradivu, za muzejske predmete pa posebnega sodelavca ni bilo. Toda to dejstvo ni bilo tako tragično. Zbiranje arhivskega in knjižnega gradiva je bilo v tistem času aktualnejše in nujnejše. Čas je to dokazal.

Ne glede na težave, ki so se večkrat pojavljale, a so jih sodelavci instituta sproti odpravljali, se je delo na zbiranju razvijalo zelo dinamično. Sodelavci instituta so se namreč zavedali, da morajo zelo pohiteti, če hočejo večji del gradiva rešiti in zbrati. Zato so v začetku »ljubljanske« dobe Znanstvenega instituta potisnili vse druge naloge vstran. Vse delo je steklo v tem smislu in se razvijalo tako hitro, da je bilo mogoče sadove vidno opazovati iz dneva v dan.

Komaj pa so akcijo zastavili, se je že pojavila nevarnost, da cilj ne bo dosežen. Nevarnost je prišla iz štaba IV. armije in se tikala arhiva glavnega štaba NOV in PO Slovenije. Pod pojmom arhiv glavnega štaba Slovenije niso sodelavci instituta razumeli samo arhivalij bivšega glavnega štaba, temveč prav tako tudi arhivalije VII. korpusa, IX. korpusa, IV. operativne cone in njihovih bogato razčlenjenih oddelkov ter podrejenih enot. Ta arhiv se je zbiral po vojaški liniji. Nazadnje se je skoncentriral v zgodovinskem oddelku IV. armije. Nekako sredi julija se je ta oblast preformirala, nastala je nevarnost, da arhiv glavnega štaba odpeljejo v Beograd. Preden se je kaj takega zgodilo, se je Znanstvenemu institutu posrečilo, da je to gradivo pridobil za arhiv

⁷³ Poročilo o Institutu narodne osvoboditve, brez datuma.

Slika je delo akademskega slikarja Franceta Miheliča, predstavlja karikaturu dr. Frana Zwitterja v njegovem natančnem pojmovanju slovenskih narodnih meja

Znanstvenega instituta. S tem pa je bila odstranjena samo prva nevarnost. Za njo so prišle še nove, ki so bile še nevarnejše od prve in so institutu grozile, da bo arhiv glavnega štaba izgubil. Institut se je spustil v boj za ta arhiv. Bil je hud in segel je zelo visoko. Odločilni trenutek se je začel, ko je štab IV. armije 28. julija 1945 pozval Znanstveni institut, da izroči arhiv obveščevalnega oddelka glavnega štaba NOV in POS štabu armije, da ga odpošlje generalnemu štabu JA v Beograd. Nekaj dni nato je štab IV. armije izjavil, da bo treba izročiti celotni arhiv slovenskega glavnega štaba generalnemu štabu v Beogradu. Za vse sodelavce Znanstvenega instituta so bili taki pozivi nekaj nerazumljivega. Uvideli so, da grozi največja nevarnost domačemu raziskovanju domačega razvoja. Nastal je razburljiv položaj, za katerega v trenutku pozivov ni bilo mogoče v naprej reči, kako se bo razpletel.

V prvem trenutku se je Znanstveni institut obrnil na predsedstvo SNOS kot svojo nadrejeno instanco, da bi se ta arhiv ne odvezl Znanstvenemu institutu. Pri tem je navedel več argumentov, ki so govorili za njegovo ohranitev v institutu. Toda na predsedstvu so se izrekli za izročitev, češ da gre pri tem za vojaško oblast, na stvarne razloge, ki jih je institut navajal, pa niso odgovorili.

V razočaranju nad predsedstvom SNOS se je Znanstveni institut obrnil za nasvet na pomočnika komandanta IV. armije, na generalmajorja Dušana Kvedra, kako naj institut reši zase arhiv glavnega štaba in s tem omogoči sistematično preučevanje zgodovine slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja doma. Dušan Kveder je tedaj nasvetoval, naj se institut kot civilna institucija obrne na Edvarda Kardelja, kot podpredsednika jugoslovanske vlade, ki naj s svoje strani doseže, da bo arhiv bivšega slovenskega glavnega štaba ostal v Ljubljani. Znanstveni institut je tako storil. S posebno vlogo z datumom 3. avgusta 1945, ki jo je utemeljil z 10 točkami, se je obrnil direktno na Edvarda Kardelja, ki

je bil tedaj podpredsednik jugoslovanske vlade in minister za konstituantno.⁷⁴ Uspeh ni izostal. Prišla je rešitev, da arhiv bivšega glavnega štaba NOV in POS ostane v Znanstvenem institutu. Kako dragocena je bila taka rešitev, si moro misliti vsak, ki ve, kako bogat je arhiv tega štaba in da bi brez tega bogastva v Sloveniji sploh ne bilo mogoče zadovoljivo raziskovati celote slovenskega narodnoosvobodilnega boja.⁷⁵

Znanstveni institut ni o rezultatu intervencije pri Edvardu Kardelju nikogar posebej informiral, ker je imel problem za rešen, čim je intervencija uspela. Na način zbiranja pa sama intervencija itak ni vplivala. Vendar se je kasneje pokazalo, da bi ne bilo napačno, če bi bil o uspehu intervencije obvestil vsaj predsedstvo vlade LRS. Nekaj mesecev kasneje se je namreč pokazalo, da pri predsedstvu vlade niso imeli povsem jasnih pogledov na zbiranje arhivskega gradiva v Znanstvenem institutu. Ko se je štab IV. armije januarja 1946 obrnil na predsedstvo vlade, naj bi podprlo zbiranje gradiva, ki se je nanašalo na operacije narodnoosvobodilne vojske na območju Slovenije, je predsedstvo vlade podprlo to pobudo v korist štaba IV. armije in naročilo vsem ministrstvom in ustanovam pri predsedstvu NVS, da organizirajo zbiranje takega gradiva in ga prepuste štabu IV. armije.⁷⁶ Slabe štiri mesece kasneje je pa v navodilih, ki jih je dalo istim resorom glede škartiranja raznih dokumentov za oddajo v papirnice izrecno naročilo, da morajo resori poprej obvestiti Znanstveni institut (ali Federalni zbirni center), da bi gradivo prej pogledal in važne dokumente prevzel v svoje zbirke.⁷⁷ Druga navodila so bila pravzaprav v nasprotju s prvimi. Bila pa so rezultat ustne

⁷⁴ Dopis Edvardu Kardelju, fasc. 499/II.

⁷⁵ Na tem mestu naj omenim, kako je Tone Ferenc prikazal vzrok, zakaj je arhiv glavnega štaba ostal v Znanstvenem institutu v Ljubljani. V svoji razpravi »Arhiv inštituta za zgodovino delavskega gibanja« v Prispevkih 1960/I, str. 329–349 je na strani 329 napisal: »...Vojnogodovinski institut JLA v Beogradu je namreč po osvoboditvi povsod drugod prevzel tovrstno arhivsko gradivo (namreč arhivalije partizanskih in sovražnih vojaških ustanov, o katerih govori malo prej, op. F. S.), pustil ga je v Sloveniji, kjer je že bila ustanova, ki je že med samim osvobodilnim bojem zbirala arhivsko gradivo. To je bil Znanstveni institut pri Predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta, ki mu je odlok Izvršnega odbora Osvobodilne fronte o ustanovitvi z dne 12. januarja 1944 naložil za nalogo ...« Moram takoj povedati, da Ferencovo razlaganje, zakaj je arhiv glavnega štaba ostal v Ljubljani, ni pravilno in ne osnovano. Res je, Ferenc boja za arhiv glavnega štaba ni poznal. Toda njegovo mnenje bi moglo koga zavesti na krivo not glede resničnega ozadja, zakaj je arhiv glavnega štaba prišel v Znanstveni institut in v njem tudi ostal. Niti malo ni odločalo dejstvo, da je v Ljubljani že obstajala ustanova, ki je že med NOB in pozneje zbirala tovrstno gradivo. Narobe! Štab IV. armije se izrecno na obstoj Znanstvenega instituta in njegovo zbiranje ni prav nič oziral. Svojo akcijo je razvil tako, da ga je prav tej ustanovi hotel odvzeti in odpeljati v Beograd. Da je arhiv ostal v Ljubljani, so odločali samo argumenti, ki jih je Znanstveni institut navedel za ohranitev arhiva v Ljubljani in posredovanje tedanjega podpredsednika jugoslovanske vlade, Edvarda Kardelja. Nepravilno je tudi mnenje, kakor da bi ustanovitveni odlok Znanstvenega instituta sam na sebi dal temu institutu kako direktno nalogo, da zbira arhivsko gradivo. Na to nalogo so prišli člani Znanstvenega instituta sami, kakor sem pokazal zgoraj.

⁷⁶ Dopis predsedstva NVS z dne 22. I. 1946 v arhivu ZI.

⁷⁷ Dopis vlade LRS z dne 11. IV. 1946.

intervencije Znanstvenega instituta. Kakšne rezultate so pokazala prva navodila, Znanstveni institut ni mogel presoditi. Kakšne posebne škode Znanstveni institut ni utrpel. To je mogoče sklepati predvsem iz rezultatov, ki so jih dala druga navodila, po katerih so resori vlade LRS drug za drugim in v daljših časovnih terminih izročali Znanstvenemu institutu arhive nekdanjih odsekov in komisij pri predsedstvu SNOS.⁷⁸

Glede na tri stopnje odnosov do gradiva, na katere se je koncentriralo delo Znanstvenega instituta, zbiranje, ureditev in znanstveno obdelovanje, moramo reči, da je v prvem času bila prva stopnja najaktualnejša. Bila je seveda povsem tehničnega značaja. Toda v treh letih po osvoboditvi je Znanstveni institut z njo nedvomno opravil zgodovinsko delo, ker je zbral večji del arhivsko-knjižnega gradiva, ki se nanaša na dobo narodnoosvobodilnega boja. S tem da je to gradivo zbral, je položil temelje za nadaljnje delo na njem. Medtem ko je glavni del zbiranja bil časovno v bistvu omejen, trajati je mogel leto več ali manj, je pa znanstveno raziskovalno delo dolgotrajno, lahko zelo dolgotrajno, toda nemogoče brez temelja, kakršnega je ustvaril Znanstveni institut. To dejstvo je treba poznati, če hočemo pravilno oceniti tedanjo dobo aktivnosti Znanstvenega instituta.

V »ljubljski« dobi Znanstvenega instituta je tehnično delo na zbiranju arhivsko-knjižnega gradiva použivalo večji del energije institutovih sodelavcev. Druge oblike dela so zaostajale, vendar čisto brez njih ni bilo. Tako je bilo veliko institutovih sil posvečenih tudi urejanju arhivalij. Zaradi številnih premikanj in selitev je prišel velik del arhivalij v institutove roke v popolnem neredu. Zaradi velike množine neurejenih arhivalij je bila pa njihova ureditev zelo naporna in zahtevala mnogo časa. Seveda je tako delo zaradi bodočega znanstvenega izkoriščanja bilo absolutno potrebno. Sčasoma se je težišče dela od zbiranja premaknilo na urejevanje gradiva. V nekaj letih je tudi pokazalo svoje uspehe.

Na najslabšem je bilo spočetka znanstveno raziskovanje dobe narodnoosvobodilnega boja. Manjkalo je potrebnih pogojev, urejenega gradiva ter miru oziroma časa, ki ga zaradi zbirateljskih in ureditvenih nalog seveda ni bilo. Vendarle je že v tej dobi na temelju institutovega gradiva bilo napisanih nekaj del, v glavnem v zvezi s problemi, ki jih je moral reševati oddelek za mejna vprašanja oziramo je zanje moral pripraviti gradivo.

Zbrano gradivo je Znanstveni institut uporabljal včasih tudi za propagando narodnoosvobodilnega boja. V Prešernovem tednu 1946 je priredil v Narodnem domu veliko razstavo partizanskega tiska, ki je s svojim bogastvom partizanske literature iznenadila vse obiskovavce. Pri veliki razstavi ob peti obletnici Osvobodilne fronte 1946 je znova priredil razstavo partizanskega tiska v Narodni galeriji, zraven pa sodeloval pri organizaciji celotne razstave in prispeval tudi mnogo svojega gradiva. S svojimi zakladom je podprl tudi razstavo v Trstu ob prihiki obiska zavezniške komisije v Slovenskem Primorju. Takih in podobnih

⁷⁸ Dopisi v arhivu ZI.

razstav, pri katerih je prispeval večji ali manjši delež, je bilo še več na Primorskem, Štajerskem, Dolenjskem itd.

V Znanstvenem inštitutu je že 1945 nastal načrt o ustanovitvi študijskih knjižnic po okrožjih, ki so bila takrat posebne upravne enote med republiškimi in okrajnimi organi. Po tem načrtu bi študijske knjižnice morale dobivati obvezno po en izvod vseh tiskanih in grafičnih izdelkov, ki bi izšli na območju Slovenije. Po zamisli Znanstvenega inštituta naj bi študijske knjižnice po okrožjih prevzele v svoje varstvo tudi vse arhivalije lokalnega značaja, in to začasno, dokler bi drugače ne odločil odlok o Državnem arhivu Slovenije.

Pri načrtu za ustanovitev študijskih knjižnic sta Znanstveni inštitut vodili dve misli. Na eni strani je želel podpreti rast kulturnih centrov zunaj Ljubljane, na drugi strani pa ustvariti več knjižničnih centrov, da bi knjižni fond v primeru kake nesreče mogel utrpeti manj katastrofalnih udarcev.

Idejo o ustanovitvi okrožnih študijskih knjižnic je sprejelo takratno republiško ministrstvo za prosveto in poskrbelo za ustanovitev takih knjižnic.

V Znanstvenem inštitutu se je rodila tudi ideja praktičnega in zakonskega varstva spomenikov iz narodnoosvobodilnega boja. Sodelavci Znanstvenega inštituta so namreč na svojih poteh, ko so iskali in zbirali arhivsko in knjižno gradivo, videli, kako so mnogi kraji, baze ali punkti v kratkem času dveh let po osvoboditvi izgubili vse znake spomina na junško dobo narodnoosvobodilnega boja. Nekatere baze so tedaj že popolnoma razpadle, druge so bile na tem da razpadejo, pri tretjih pa je bilo jasno, da ne bodo mogle kljubovati zobu časa, če zanje ne bo nihče poskrbel in jih v primerni obliki ohranil bodočnosti kot dragocene spomenike iz dobe NOB.

Med take spomenike naj bi po predlogu Znanstvenega inštituta prišeli baze vrlovnih organov narodnoosvobodilnega gibanja: bolnišnice v Rogu in po drugih pokrajinah (»Franja«); tiskarne, ciklostilne tehnike v Ljubljani; skrivališča ali bunkerje prvih borcev osvobodilnega gibanja; partizanske grobove, kolikor jih po vojni niso prekopali, kraje množičnega mučenja in streljanja talcev, Begunje, Draga, Sv. Urh, Frankolovo, Celje, Maribor itd. Po mnenju Znanstvenega inštituta naj bi te kraje ohranili v stanju, v kakršnem so bili v času uporabljanja. Varstvo in ohranjevanje bi vsekakor moralo biti strokovno kvalitetno, zraven bi pa morali določiti tudi organ, ki naj bi neposredno nadziral spomenike iz NOB in zanje skrbel v sporazumu z vsemi prizadetimi faktorji.⁷⁹

Ideja je padla na rodovitna tla, le da problem varstva teh spomenikov organizacijsko ni bil rešen pred razformiranjem Znanstvenega inštituta, temveč šele pozneje.

Uspešno zbiranje arhivskega in knjižnega gradiva v Znanstvenem inštitutu in zraven še skrb za ohranitev celotnega tega gradiva v do-

⁷⁹ Dopis Znanstvenega inštituta predsedstvu vlade LRS, št. 295/47 z dne 18. VII. 1947.

mačih rokah je sprožilo vprašanje, kaj napraviti z Znanstvenim institutom, ali ga ohraniti ali namesto njega napraviti nekaj drugega, kar bo tudi po imenu bolj ustrezalo delu, kakršno se je razvilo v »Ljubljanski« dobi Znanstvenega instituta. Sodelavci instituta so mislili, da bi se institut preoblikoval v Institut narodne osvoboditve.

Prvič po vojni je Znanstveni institut načel organizacijsko vprašanje na seji sodelavcev dne 18. junija 1945. Že tedaj je postavil na dnevni red preimenovanje in reformiranje svoje organizacijske strukture. Seveda je koncept izražal tedanje gledanje članov in sodelavcev instituta. Temeljlil je na delu, ki ga je institut tedaj prvenstveno opravljal oziroma na perspektivi, ki naj bi se na tej bazi razvila. Institut naj bi v prvi vrsti zbral vse gradivo, ki se je nanašalo na zgodovino Slovencev v dobi Osvobodilne fronte, ga hranil in proučeval zgodovino Slovencev v tej dobi. Celotno gradivo naj bi bilo razdeljeno v knjižnico, arhiv, muzej in partizansko galerijo. Študijskim namenom bi služile sekcije, ki bi bile organizirane po strokah. Personalna struktura naj bi bila urejena po vzorcu one v Znanstvenem institutu v vojni dobi.⁸⁰

Nov moment v razmišljanju o usodi Znanstvenega instituta je prinesla zahteva štaba IV. armije, da bi arhiv bivšega glavnega štaba Slovenije izročili Beogradu. Sodelavci instituta so se takoj postavili proti centralizaciji arhivov v Beogradu. Na razgovoru s sekretarjem predsedstva SNOS dne 20. julija 1945 so to mnenje tudi jasno povedali.⁸¹

V boju za rešitev arhiva glavnega štaba se je izoblikovala misel, da Znanstveni institut v stari obliki iz partizanskih časov v novem času ne more več ustrezati, da ga je treba preoblikovati v Institut narodne osvoboditve, katerega naloga naj bi bila preučevati dobo Osvobodilne fronte. Da bi pridobili tej zamisli primerno moralno oporo, so sodelavci organizirali 24. septembra 1945 anketni sestanek, ki se ga je razen trenutno navzočih sodelavcev v institutu udeležilo še 11 drugih ljudi. Med njimi so bili: rektor univerze dr. Milko Kos, dekan juridične fakultete prof. dr. Boris Furlan, ravnatelj pokrajinskega muzeja v Mariboru Franjo Baš, ravnatelj mestnega muzeja dr. Janko Pretnar, kustos Narodnega muzeja dr. Jože Kastelic, akademski slikar Božidar Jakac, prof. Viktor Smolej, zastopnika zgodovinske sekcije sanitetnega oddelka štaba IV. armije podpolkovnik dr. Marjan Južnič in kapetan dr. Janez Kanoni, major Janez Kramar in zastopik generalmajorja Dušana Kvedra Ivan Lokovšek-Jan.

Po besedah v. d. direktorja Lojzeta Udetja je bil namen diskusije na sklicanem sestanku zvedeti za mnenje navzočih o osnovanju Instituta narodne osvoboditve ter o ustanovitvi Muzeja narodne osvoboditve in o čim boljši organizacijski obliki za obe ustanovi. Navzoči naj bi razčistili vprašanje upravičenosti in potrebnosti Instituta narodne osvoboditve. Navzoči so se izrazili proti kakršnemu koli razdeljevanju gradiva iz dobe NOB, pač pa naj se zbere v Institutu narodne osvoboditve,

⁸⁰ Po zapiskih iz dnevnika F. S.

⁸¹ Po zapiskih iz dnevnika F. S.

s katerega potrebo ustanovitve so v bistvu vsi soglašali. V nadaljnji diskusiji so posamezni diskutanti navajali številne značilnosti v razvoju slovenskega narodnoosvobodilnega boja in poudarjali njegovo samostojnost v primeri z dogajanjem dogodkov v Jugoslaviji.⁸²

Kakor koli so navzoči v bistvu soglašali s potrebo ustanovitve Instituta narodne osvoboditve, so se pa razhajali v tem, kako uresničiti njegovo idejo. Pojavile so se tri variante. Po prvi bi se Znanstveni institut preosnoval v Institut narodne osvoboditve tako, da bi se ohranila zgodovinska kontinuiteta med obema institutoma. Po drugi varianti bi se ustanovil Institut narodne osvoboditve brez formalne povezave s partizanskim Znanstvenim institutom. Po tretji varianti, ki jo je zagovarjal le dr. Zwitter v posebnem pismu iz Beograda, naj bi Znanstveni institut ostal v dotedanji obliki, Institut narodne osvoboditve pa naj bi bil sestavni del Znanstvenega instituta.⁸³

Zaradi prevelikega števila variant ni bilo nobene formalne rešitve glede položaja Znanstvenega instituta. Sodelavci so nadaljevali z delom po vpeljanih tirih. Pozneje so kar sami začeli uporabljati naziv »Institut narodne osvoboditve«, ki je praktično dobival vedno večjo veljavo. Stvarna sprememba v uradnem položaju Znanstvenega instituta se je po septembrski anketi 1945 zgodila samo ena. S 1. januarjem 1946 je bil izločen iz kompetence predsedstva SNOS in podrejen predsedstvu narodne vlade Slovenije.⁸⁴

O položaju in reorganizaciji Znanstvenega instituta se je ponovno začela diskusija jeseni 1947. V oktobru tega leta je bil o usodi instituta razgovor z Borisom Zihlerlom. Na njem se je izluščilo mnenje, da je treba Znanstveni institut kot dediščino iz partizanske dobe razformirati, češ da po prvotni zasnovi ne ustreza več razmeram v letu 1947. Namesto Znanstvenega instituta naj se ustanovi Institut narodne osvoboditve, ki naj nadaljuje z delom, ki ga je že opravljal Znanstveni institut. Problem zase je bil načrt muzeja narodne osvoboditve, ali naj se ustanovi kot samostojna ustanova, ali pa naj bi bil le samostojna celota v strokovnem smislu, sicer pa organizacijsko povezan z Institutom narodne osvoboditve. Na razgovoru z Borisom Zihlerlom je prodrli drugi koncept.⁸⁵

Ko je kmalu nato prišla usoda Znanstvenega instituta dokončno na dnevni red vlade LRS, je bila rešitev nekoliko drugačna. Po Uradnem listu LRS z dne 10. februarja 1948 je bil Znanstveni institut ukinjen. Namesto njega sta nastali dve ustanovi. Iz nekdanjega oddelka za mejna vprašanja je nastal pri univerzi Inštitut za narodnostna vprašanja, ki pa se je pozneje izločil iz univerze in postal popolnoma samostojna znanstvena ustanova. S posebno uredbo je bil ustanovljen Muzej narodne osvoboditve, ki je prevzel vse gradivo ukinjenega Znanstvenega instituta razen tistega, ki ga je prevzel Institut za narodnostna vprašanja.⁸⁶

⁸² Po zapisniku anketnega sestanka.

⁸³ Po zapisniku anketnega sestanka in spremnem dopisu predsedstvu SNOS, št. 427/45-ex z dne 26. sept. 1945.

⁸⁴ Po dopisu predsedstva SNOS, št. 775/45 z dne 13. II. 1946.

⁸⁵ Po zapiskih F. Š.

⁸⁶ Uradni list LRS 10. II. 1948, št. 7.

Sliku je delo akademskega slikarja Franceta Miheliča, predstavlja karikaturu dr. Frana Zwittera v njegovi funkciji strokovnjaka za slovenske narodne meje

S februarskimi uredbami 1948 je bil partizanski Znanstveni institut razformiran. Namesto njega sta nastali dve novi instituciji, od katerih je ena v svojem jedru začela z delom že v dobi vojne, druga pa je bila popolnoma nova, ki po svojem imenu praktično ni imela korenin v vojni dobi. Z njo je bila povezana le z delom gradiva, ki ga je zbral že partizanski Znanstveni institut, večji del pa je bil zbran v povojni dobi, vendar na temelju smernic, ki jih je izdelal že partizanski Znanstveni institut. Tako je bila kontinuiteta aktualna tudi v tej instituciji.

Ce bi si hoteli ob februarskih uredbah leta 1948 zastaviti vprašanje, ali je Znanstveni institut izpolnil postavljene naloge, bi se morali ozreti predvsem na delo, ki ga je institut opravil v dobrih štirih letih svojega obstoja in koliko je bilo to delo v skladu z nalogami, ki mu jih je bil namenil ustanovitveni odlok. Videli smo že prej, da so naloge Znanstvenega instituta bile zamišljene zelo široko, da se je v njihovem okviru moglo razviti zelo mnogovrstno delo, kakršna je pač bila iniciativa članov in sodelavcev instituta. Videli smo, da je institut svoje naloge izvrševal takrat, ko jih je prijel, zelo na široko, pa tudi pozneje, ko jih je zožil zaradi posebnih potreb in okoliščin. Prav te zožene naloge so mu opravičevale in omogočile eksistenco po vojni. Seveda je pa živ-

ljenje po vojni bilo organizirano mnogo širše, pa tudi temeljiteje in bolj specifično. Prav zato se je pokazalo, da določbe ustanovitvenega odloka v novem času niso več ustrezale. Leta 1948 ni bilo več mogoče življenja potisniti nazaj v stare pravne določbe ustanovitvenega odloka, temveč je bilo treba dati delu, ki se je bilo razvilo prek starih temeljev, nove predpise. Pri novih predpisih je izrecno šlo tudi za zavarovanje opravljenega dela in s tem za njegovo priznanje. Razume se, da je bilo s tem rečeno toliko, kakor da je partizanski Znanstveni institut uspešno opravil naložene naloge.

Ker so februarske uredbe leta 1948 zavarovale opravljeno delo partizanskega Znanstvenega instituta, je morda prav, če se še za trenutek zadržimo pri institucijah, ki so svoje delo razvile na temelju, ki ga je zgradil partizanski Znanstveni institut.

V primeri s konceptom, ki je bil predmet razgovora z Borisom Ziherlom in po katerem naj bi bil nositelj znanstvenega dela na problemih NOB Institut narodne osvoboditve, muzej pa naj bi bil podrejen, kolikor bi ne postal vzporedna samostojna institucija, je po uredbah leta 1948 Muzej narodne osvoboditve postal nosilec vsakršnega obdelovanja problematike NOB. Kako se je razvijal v podrobnostih koncept znanstvene obdelave NOB v Muzeju narodne osvoboditve, more biti stvar posebne razprave. Zanimivo je bolj to, da je prišlo po 11 letih, to je leta 1959, do nove reorganizacije ustanove, ki se je bavila s problemi NOB. Ustanovljen je bil Inštitut za zgodovino delavskega gibanja. Če se ne oziramo na dejstvo, da je novi inštitut zajel časovno daljše razdobje kakor Muzej NO, moremo reči, da je uveljavil koncept, ki je bil predmet razgovorov z Borisom Ziherlom že leta 1947. Težišče dejavnosti je prešlo na tiste oblike, ki so same po sebi rezultat študija v arhivu in knjižnici, Muzej pa je dobil funkcijo vzporednega faktorja, vendar v okviru IZDG. Ni bilo treba dolgo čakati, ko so odpravili tudi to organizacijsko zvezo in vsaka od institucij je zaživela kot popolnoma samostojna ustanova, vsaka s svojimi nalogami, vsaka s svojimi cilji. Tudi ta koncept ni bil absolutno nov. Pojavil se je že leta 1947, čeprav se je uresničil šele po 14 letih. Težišče aktivnosti se je sedaj preneslo na znanost.

Na koncu se lahko vprašamo še, ali je med sedanjim Inštitutom za zgodovino delavskega gibanja in nekdanjim partizanskim Znanstvenim institutom še kakšna zveza. Nedvomno še. Oba sta med seboj najintimneje povezana po arhivskem in knjižnem gradivu, ki ga je v največji meri zbral nekdanji Znanstveni institut, dopolnjevale pa so ga ustanove, ki so iz njega nastale. Oba sta med seboj močno povezana tudi s tistimi nitmi, ki nastanejo in se tko iz odnošajev do tega gradiva, ki je od nekdanjega ali partizanskega Znanstvenega instituta prišlo v Inštitut za zgodovino delavskega gibanja. Sorodstvo med njima je v resnici močno. Če upoštevamo etapo Muzeja narodne osvoboditve kot samostojno etapo v zgodovini znanstvenega obravnavanja problemov NOB, moremo reči, da je Inštitut za zgodovino delavskega gibanja pravi vnuk nekdanjega za našo zgodovino vsekakor zaslužnega partizanskega Znanstvenega instituta.